

HOLOKAUSTO PRIELAIDOS
Antisemitizmo stiprėjimas Lietuvoje sovietinės
okupacijos metais (1940 – 1941).

1940 m. birželio 15 – ają okupavus Lietuvą sovietams, lietuvių – žydų santykiai peraugo į naują, žydams grėsmingą, pakopą. Greta ankstesniųjų žydų įvaizdžių – Kristaus žudikų, lietuvių išnaudotojų, sukčių, dykaduonių – atsirado naujas, nustelbęs ankstesnius – Lietuvos nepriklausomybės duobkasių, uolių okupantų talkininkų, skundikų, žiaurių NKVD tardytojų, lietuvių kankintojų ir trėmėjų įvaizdis. Daugelis lietuvių sutapatino žydus su jų nekenčiamais komunistais. Prie tokio žydų įvaizdžio kūrimo ypač prisidėjo 1940 m. rudenį susikūręs Lietuvių aktyvistų frontas (LAF). 1941 m. vasarą ir rudenį antisemitinę LAFo liniją pratęsė periodinė lietuvių spauda,¹ po to – „Lietuvių archyvas“ bei kiti leidiniai.² Ypatingo žydų vaidmens krašto sovietizacijoje, jų kaltės Lietuvai mitas užvaldė ne tik eilinių lietuvių, bet ir politikų, iškilių intelektualų, Bažnyčios hierarchų sąmonę.

Vincas Krėvė savo politiniuose memuaruose rašo, jog birželio 15 – osios pavakarę, kai raudonieji daliniai žygiavo Kauno gatvėmis, „nusiminusių lietuvių minia verkė, džiūgavo vien žydai, o jų moterys apmėtydavo raudonarmiečius gėlėmis.“³ Krikščionių demokratų veikėjas, 1941 m. Laikinosios vyriausybės teisingumo viceministras, antinacinės lietuvių rezistencijos dalyvis ir gulagų pokario metais kalinys Povilas Šilas savo atsiminimuose rašo, jog 1940 – 1941 m. „žydai buvo jų (okupantų – L. T.) pirmieji ir aktyvūs talkininkai, sukuriant bolševikų valdžią. Jie užiminėjo svarbiausius valstybės valdžios ir administracijos postus. Jie į savo rankas paėmė Valstybės saugumo ir viešąją policiją, jie užėmė visus svarbiausius suvalstybintos pramonės ir prekybos postus, jie atsistojo beveik viso mūsų kultūrinio gyvenimo priešakyje. Lietuvos žydai labai aktyviai talkininkavo bolševikams, sudarinėjant suimtųjų ir išvežtinų iš Lietuvos tūkstančių lietuvių sąrašus, žydai aktyviai prisidėjo prie lietuvių tautos naikinimo. Per pirmąjį bolševikmetį Lietuvos žydai labai daug nusidėjo lieuvių tautai (...) iš pirmos dienos, su mažomis išimtimis, nuėjo drauge su okupantais ir jiems aktyviai talkininkavo lietuvių tautos genocide“.⁴ Pasak Mykolo Biržiškos, lieuvių kantrybė plyšo dėl žydų vaidmens parengiant suimtųjų ir išvežtinų lietuvių sąrašus, taip pat dėl „dažno žydų dalyvavimo ir ne kartą žiauresnio už daugelio kitų NKVD pareigūnų, jų elgimosi su suimtaisiais tardymo metu“.⁵

Įžymusis mūsų istorikas Zenonas Ivinskis, vienintelis iš Laikinosios vyriausybės narių (buvo atsakingas už LV ryšius su vokiečių įstaigomis) siūlęs, kad vyriausybė atsiribotų nuo nacių inspiruotų žydų žudynių,⁶ tvirtina: „Lietuviai pasijuto nepriklausomoje Lietuvoje gyvenusių žydų skaudžiai apvilti ir net išduoti, nes šie (...) ėmė visokiais būdais bendradarbiauti su okupantais (...)

Vyresnioji žydų karta ir jų sionistinis sąjūdis buvo nusistatę antikomunistiškai, (...) tačiau nieko nedarė, neatsiribojo nuo anų „nužydėjusių“ žydų siautėjimo ir tuo būdu (...) užtraukė atsakomybę visiems žydams”.⁷ Lietuvos pasiuntinys Londone Bronius Balutis 1941 m. vasarą rašė: „už savo toleranciją ir liberalų traktavimą susilaukėme baisaus nedėkingumo ir neįtikėtinos išdavystės“, nes „dabar paaiškėjo, kad ir geriausi iš jų, geriausiu atveju, yra tik šalies parazitai, o blogiausiu atveju – tiesiog tautos giltinės... Lietuviai turės reviduoti savo nusistatymą linkui kai kurių savo piliečių grupių”.⁸ O Kauno metropolitas arkivyskupas Juozapas Skvireckas 1941 m. birželio pabaigoje savo dienorašty rašė: „šaudomi žydai. „Šaudomi visi šeimynos nariai, maži ir dideli. Bet ir jų nusikaltimai esą nežmoniški: buvę daromi ir padaryti sąrašai lietuvių, kurie turėjo būti sušaudyti ar kitaip nužudyti (jeigu nebūtų kilęs karas – L. T.). Sadizmo žyduose yra gana daug”.⁹

Žydų kaltinimo Lietuvos išdavyste kvintesencija – 1977 m. Lietuvos pogrindyje ėjusiame antisovietiniame „Aušros“ laikraštyje Žuvinto slapyvardžiu paskelbtas straipsnis „Lietuviai ir žydai“, kuriame rašoma: „Jie (žydai – L. T.) su kitais komunistais tol dirbo savo pragaištingą darbą, kol pasiekė savo - Lietuvoje su tarybinių tankų pagalba buvo įvesta komunistų valdžia ir ji pati įjungta į Tarybų Sąjungą (...). Įvedus Lietuvoje tarybų valdžią, žydų įtaka nepaprastai sustiprėjo. Daugelyje įstaigų dirbo vieni žydai (...) O lietuvių įskundimai, o 1941 m. birželio vežimai, deportacijos į Sibirą, o masinės žudynės Pravieniškėse, Rainių miškelyje, o trijų chirurgų (...) žvėriškas nukankinimas Panevėžio ligoninėje? Visose šiose akcijose bene aktyviausiai dalyvavo žydai (...) Tad ar reikia stebėtis, kad prasidėjus karui, prasidėjo ir žydų pogromai?”¹⁰

1940 – 1941 m. nusikaltusių lietuvių tautai žydų stereotipo daugelio lietuvių sąmonėje neįstengė išdildyti nei pusę amžiaus trukusi sovietų okupacija, nei nepriklausomybės metai. Jis gyvas ir šių dienų Lietuvoje. Adolfas Damušis (1997 m.): „Faktas, kad nemažai žydų tautybės piliečių labai stropiai talkino sovietams, sudarinėdami tremiamųjų sąrašus ir aktyviai dalyvaudami nekaltų žmonių (vaikų, moterų, senelių) vežime į aiškia mirtį Sibiro taigoje”.¹¹ Krikščionių demokratų Sąjungos pirmininkas Seimo narys Kazys Bobelis (1997 m.): „Bet jūs, ponai (žydai ir jų užtarėjai – L. T.), turite atminti, kad 1940 – 1941 m. 85 procentai prokurorų, kurie kankino lietuvius, buvo žydai”.¹² Rašytojas Jonas Mikelinckas 1996 ir 1999 m. rašo apie „pragaištingą žydų vaidmenį“ 1940 – 1941 m., „neeilinę žydų veiklą tremiant lietuvius į Sibirą“, tradicinį žydų nedėkingumą: „žydai gerbia ir myli tik lietuvių priešus, o tuos, šalia kurių ramiai ir saugiai gyveno 600 metų (...), pirmai progai pasitaikius, paniekina ir išduoda”.¹³ 1998 m. pabaigoje, ryšium su Aleksandro Lileikio ir Kazio Gimžausko teismo procesais, grupė Lietuvos politikų ir mokslininkų (Seimo vicepirmininkas Romualdas Ozolas, parlamentaras Rimantas Smetona, buvęs švietimo ir mokslo ministras akademikas Zigmantas Zinkevičius, Lietuvos istorijos instituto direktorius prof. Antanas Tyla, Mokslų akademijos narys ekspertas Romualdas Grigas, teisininkas prof. Mindaugas Maksimaitis ir kultūrinės Vydūno draugijos prezidentas dr. Vacys Bagdonavičius) paskelbė

pareiškima, kuriame tvirtino, kad „genocide prieš lietuvių tautą yra dalyvavę šimtai, o gal ir tūkstančiai, ne tik lietuvių, rusų, lenkų, bet ir žydų”.¹⁴ Prieš kelis metus Jonas Morkus citavo neįvardytą Bažnyčios hierarchą, kuris sakęs, jog LKB dar negalinti atsiprašyti žydų, kaip tai padarė Vatikanas, nes Lietuvoje „per daug žmonių atsimena juos kankinusių žydų veidus”.¹⁵

Apskritai šiuolaikinis lietuvių antisemitizmas daugiausia remiasi istorinėmis spekuliacijomis. Pažymėta, jog dauguma rašinių apie lietuvių – žydų santykius bei žydų vaidmenį 1940 – 1941 m. yra publicistinio lygio, o kaltinimai žydams – perdėm deklaratyvūs, paremti vien emocijomis, geriausiu atveju – atsiminimais, kurių, kaip istorinio šaltinio vertė yra ribota. Naują požiūrį į lietuvių – žydų santykius nuo 8 – ojo dešimtmečio vidurio išsivijoje pradėjo reikšti rašytojas ir disidentas Tomas Venclova,¹⁶ o Lietuvoje – Lietuvos laisvės lygos lyderis Antanas Terleckas.¹⁷ Nors jie daugiausia rašė apie žydų žudynes, tačiau jų rašiniai paskatino istorikus išsamiau ir giliau paanalizuoti abiejų tautų santykius bei tarimąją žydų kaltę Holokausto išvakarėse.

Saulius Sužiedėlis atkreipė dėmesį į mūsų tautos „negailėstingą geopolitinę padėtį”, turėjusią įtakos kone kiekvienam svarbesniam Lietuvos gyvenimo įvykiui, taip pat ir lietuvių santykiams 1940 – 1941 m. su žydais, ir kad, žydai, sudarydami neproporcingai didelę sovietinių įstaigų darbuotojų dalį, tesudarė mažą visų Lietuvos žydų dalį. Sužiedėlis taip pat atskleidė „Lietuvai išlaisvinti nurodymų”, bei kitų Lietuvių aktyvistų fronto (LAF) dokumentų antižydišką pobūdį.¹⁸ Lietuvių – žydų santykius I sovietmečiu bei antisemitinį kai kurių LAFo dokumentų pobūdį aptarė ir Valentinas Brandišauskas.¹⁹ Prie žydų kaltės mito paneigimo prisidėjo Arvydo Anušausko darbai apie sovietinės valdžios represijas Lietuvoje 1940 – 1941 m., iš kurių matyti, jog pagrindiniai represijų vykdytojai buvo Maskvos atsiūsti rusakalbiai darbuotojai.²⁰ Mano darbuose išanalizuota tautinė LKP narių sudėtis 1939 – 1941 m., taip pat nustatyta, kiek pirmuoju sovietmečiu buvo žydų tautybės darbuotojų ir kokią jie sudarė visų darbuotojų dalį sovietinės Lietuvos respublikinės, vietinės valdžios, taip pat ir represinių institucijų (NKVD, NKGB, prokuratūros) įstaigose.²¹ Mano tyrinėjimus apie tautinę LKP sudėtį 1939 – 1941 m. pratęsė ir pagilino Nijolė Maslauskienė.²²

Dar anksčiau už lietuvių autorius žydų gyvenimą Lietuvoje 1940 – 1941 m. pradėjo tyrinėti Izraelio istorikai. Daugiausia šioje srityje nuveikė Dovas Levinas. Remdamasis daugiausia periodine žydų spauda, taip pat atsiminimais, jis pateikė nemažai duomenų apie Lietuvos žydų vaidmenį 1940 – 1941 m.²³ Nuo 1992 m. Izraelyje gyvenantis Solomonas Atamukas 1998 m. išleistoje Lietuvos žydų istorijoje didoką skyrių pašventė pirmajam sovietmečiui. Remdamasis gausia faktine medžiaga, jis išanalizavo įvairių žydų sluoksnių požiūrį į sovietų valdžią, žydų vaidmenį sovietinės valdžios struktūrose, jų laimėjimus ir praradimus.²⁴

Apskritai istorikų tyrinėjimai rodo, jog nebuvo jokio ypatingo žydų vaidmens sovietizuojant Lietuvą, represuojant jos gyventojus, o pačių žydų netektys 1940 – 1941 m. buvo netgi didesnė negu lietuvių.

Šio darbo uždaviniai yra trys: 1) ištirti Lietuvos žydų padėtį I sovietmečiu, jų vaidmenį sovietinės valdžios sistemoje; 2) išanalizuoti lietuvių – žydų santykius, t. y. antisemitizmo raidą 1940 – 1941 m., ir 3) atskleisti „žydų kaltės“ mito atsiradimo priežastis. Svarbiausieji šio darbo šaltiniai – aukščiau minėtųjų autorių darbai, archyvinė medžiaga (pirmiausia valstybės saugumo policijos, apskrities viršininkų, NKVD pranešimai apie gyventojų nuotaikas, įvykius), skelbti ir archyviniai LAFo dokumentai, periodinė spauda bei kita medžiaga.

Vieną savo veikalų D. Levinas pavadino „Mažesnė blogybė“.²⁵ Sovietų Sąjunga, nors ir varžydama tautinį – religinį žydų gyvenimą, nekėlė pavojaus, kaip Vokietija, jų fizinei egzistencijai. Todėl nuo 1939 m. rudens vis labiau aiškėjant, jog Lietuvą užims arba Vokietija, arba SSRS, žydams labiau buvo priimtina pastaroji. 1940 m. birželio 2 d. valstybės saugumo Panevėžio apygardos biuletenyje rašoma, jog pastarieji kariniai Vokietijos laimėjimai Vakaruose labai neigiamai veikia žydų nuotaiką, nes jie supranta, kas laukia jų, jeigu karą laimėtų vokiečiai.²⁶ Tas pats šaltinis tvirtina, jog gegužės 30 d. paskelbta SSRS nota Lietuvos vyriausybei dėl tariamojo raudonarmiečių grobimo pakėlė žydų nuotaiką. Jie nė kiek nebijo Lietuvos okupavimo, bet tokia perspektyva nebaugina ir dalies lietuvių. Esą dauguma ūkininkų, inteligentų, susipratę darbininkai bijo, kad Lietuvos neužimtų rusai, tačiau „komunistinio nusistatymo ir dalis nesusipratusių darbininkų (lietuvių – L. T.) (...) džiaugiasi ir kalba, kad dabar Sovietų Sąjunga tikrai okupuosianti Lietuvą. Jie prasitaria, kad jeigu Lietuva Sovietams priešintųsi, tai jie nekariausią ir pereisią į Sovietų Sąjungos pusę“.²⁷ Tačiau apskritai gegužės pabaigoje – birželio pradžioje daugumos lietuvių ūpas buvo prislėgtas.²⁸ Atrodo, jog Lietuvos okupacijos perspektyva nebaugino ir daugumos Lietuvos rusų. Rokiškio apskrities rusai amatininkai ir ūkininkai, anksčiau lojalūs Lietuvai, 1940 m. žiemą „kaip kokio išganymo, laukia, kad bolševikai ateitų į Lietuvą ir kad pastaroji būtų prijungta prie Sovietų Sąjungos. Anot jų, savo tautoje jiems būsia žymiai geriau gyventi“, - 1940 m. vasario 12 d. konstatavo Panevėžio apygardos valstybės saugumo policija.²⁹ Birželio pradžioje Rokiškio ir Obelių apylinkių rusai bei smulkesnieji ūkininkai lietuviai kalbėjo, „jog netrukus ateisias Molotovas ir juos išvaduosias“.³⁰

Tačiau apskritai žydų, kaip ir lietuvių, požiūris į galimą RA atėjimą ir Lietuvos sovietizavimą buvo diferencijuotas. 1939 m. rugsėjį Sovietų Sąjungai įstojus į karą prieš Lenkiją ir užėmus Vilnių, Valstybės saugumo departamentas (VSD) konstatavo: „Turtungesnieji žydai baiminasi, kad Sovietų kariuomenė nepradėtų veržtis į Lietuvą. Kairiųjų pažiūrų žydai, priešingai, gyvena viltimi, kad ir čia atžygiuosianti Raudonoji armija“.³¹ 1940 m. gegužės pabaigoje Vyriausiasis rabinatas paragino šalies rabinus remti Lietuvos valdžią ir pasmerkti prie KP besišliejančius žydus.³² Birželio 1 d. I Varėnos sinagogoje rabinas per pamokslą kalbėjo, jog komunistuojantys žydai blogai daro ne tik sau, bet ir visai žydų tautai, nes Lietuva yra antroji Jeruzalė, o „prezidentas Smetona yra mūsų tėvas ir kol jis bus, mūsų neskriaus (...) Klausykim Lietuvos valdžios ir ją remkim“. Rabinas paragino

tikinčiuosius pranešti jam arba policijai apie tuos žydus, kurie veikia prieš Lietuvą.³³ Vis labiau didėjant įtampai tarp Lietuvos ir SSRS, birželio 6 d. Vilniaus miesto ir artimesniųjų apylinkių rabinai, susirinkę į didžiąją sinagogą Vokiečių gatvėje, meldėsi, kad sovietai neužimtų Lietuvos.³⁴ Birželio pradžioje, iškilus realiam pavojui, jog Lietuva būsianti okupuota, valstybės saugumo Vilniaus apygardos policija konstatavo, jog „žydai dėl to nerodo didelio džiaugsmo“.³⁵ Ir tai suprantama: jie savo kailiu buvo patyrę sovietų valdžią 1939 m. rudenį. Kitame saugumo policijos biuletenyje nurodoma, jog dėl galimo Lietuvos okupavimo nesibaimina maždaug pusė visų Vilniaus žydų.³⁶

„Kai pagaliau 1941 m. birželio 15 d. sovietiniai tankai įvažiavo į Lietuvos miestus, žydai, ypač jaunimas, buvo tarp žmonių, kurie sveikino Raudonosios armijos kareivius, - rašo D. Levinas. – Šitoks elgesys labai skyrėsi nuo pykčio ir gedulo jausmų, kurie dėl sovietų okupacijos apėmė daugumą lietuvių. Ir tarp žydų (ypač atstovavusių sionistiniam bei religiniam sparnui bei viduriniajam sluoksniui) buvo tokių, kurie baiminosi sovietinės santvarkos, tačiau jų buvo mažuma. Dauguma žydų buvo kupini entuziazmo ir pajuto didelį palengvėjimą“.³⁷ Žydai palankiai sutiko birželio 17 d. sudarytą vadinamąją Liaudies vyriausybę, kuri užtikrino, jog bus gerbiamos tautinių mažumų gyventojų teisės³⁸ ir kurioje po 13 metų pertraukos atsirado žydų tautybės ministras – sveikatos apsaugos ministras Leonas Koganas. Akivaizdu, jog šios ministerijos vaidmuo įgyvendinant Kremliaus užmačias – sudaryti okupacijai bei aneksijai teisėtumo regimybę ir perduoti valdžią komunistų partijai – buvo minimalus. Beje, tarp šių vyriausybę pripažinusių organizacijų (smetoninio seimo, kariuomenės, šaulių, savanorių kūrėjų, liaudininkų, krikščionių demokratų, ūkininkų organizacijų) nebuvo nė vienos žydų. Apskritai jokia Lietuvos žydų institucija nepadarė jokio antivalstybinio, antilietuviško ar prosovietinio pareiškimo. Lietuvos pasiuntinybės Londone patarėjas H.Rabinovičius (vienintelis žydų tautybės asmuo diplomatiniam korpuse) pirmasis sviedė iššūkį marionetinei Liaudies vyriausybei. Savo liepos 15 d. telegramoje Užsienio reikalų ministerijai jis apgailestavo, jog “nepasisekė išlaikyti nepriklausomybės (...) Stalino tvarką skaitau Lietuvai netinkama ir pražūtinga”.³⁹

Manytina, jog nekomunistinių pažiūrų žydams labiausiai priimtinas buvo Lietuvos, kaip satelitinės SSRS valstybės, statusas. Sara Ginaitė prisimena, kad jos tėvas buvo pradėjęs studijuoti Mongolijos liaudies respublikos konstituciją.⁴⁰ 1940 m. birželio 27 d. Valstybės saugumo departamento biuletenyje rašoma: „žydų visuomenės tarpe pastebimos dvi nuomonės. Turtingesnieji pareiškia, kad būtų geriau, jei išsilaikytų dabartinė vyriausybė, nes ji garantuojanti demokratiją ir turto nuosavybę. Tačiau žydų varguomenė laikosi priešingų pažiūrų“.⁴¹ Pastaroji norėjo, kad valdžią perimtų komunistai.⁴²

1940 m. vasarą per Lietuvą nuvilnijusiuose komunistų rengtuose mitinguose netrūko žydų, ypač jų jaunimo, tačiau dauguma dalyvių, o ypač oratorių buvo lietuviai.⁴³ Birželio 24 d. Kaune

Vileišio aikštėje įvykusiame mitinge, pradėjusiame mitingų, susirinkimų, manifestacijų vaju, iš 9 oratorių 2 buvo žydai (MOPRO vardu kalbėjęs Genrikas Zimas ir buvusiųjų politinių kalinių – Jankelis Vinickas).⁴⁴ Birželio 26 d. Vilniaus miesto teatro salėje įvykusiame mitinge, kurio tikslas – „pasidžiaugti atgautąja laisve ir pareikšti simpatijas Liaudies vyriausybei, draugiškai Sovietų Sąjungai ir jos kariuomenei“, dalyvavo apie 2000 asmenų, kurių dauguma buvo lenkai, kiek mažiau lietuvių, o žydų buvo visai mažai. Mitinge kalbėjo savivaldybės tarnautojas Ksaveras Kairys, Krestnikovas, dienraščio „Vilniaus balso“ redaktorius Albinas Žukauskas, šv. Jokūbo ligoninės darbuotojas Karosas, kalinių komiteto vardu – inž. Jonas Drūtas bei Šulija, tarnautojas Aleksandras Uldukis ir darbininkas Bumbulis.⁴⁵ Liepos 10 d. mitinge Trakuose dalyvavo apie 300 žmonių, daugiausia lietuvių ir lenkų; mitingą vedė iš Kauno atvykę aktyvistai, taip pat ne žydai.⁴⁶ Vadinamajam Liaudies Seimui priėmus rezoliuciją apie Lietuvos stojimą į SSRS, liepos 22 d. Dotnuvoje įvyko eisenos ir mitingas, kuriame dalyvavo apie 500 žmonių, o kalbas pasakė valsčiaus viršaitis Sakalauskas, Žydėlis (lietuvis – L. T.) ir Bagužis. Ta pačia proga Raseiniuose įvykusiame mitinge kalbėjo apskrities viršininkas Banys ir vietinių komunistų vadovas Petkevičius, mitinge Utenoje – miesto burmistras Čepėnas ir mokytojas Volovičius.⁴⁷ Liepos 28 d. mitinge Šakiuose kalbėjo apskrities viršininkas, RA karininkas, tos pat kariuomenės politvadovas („politrukas“), mokyklų inspektorius, o „Jurbarko darbo žmonių vardu“ – skulptorius Vincas Grybas.⁴⁸ Rugpjūčio 4 d. Panevėžyje Laisvės aikštėje susirinkusiai (ar surinktai)⁴⁹ 18 tūkst. žmonių miniai kalbėjo komunistė Basė Garbaitė, RA karininkas, komjaunuolis Jonas Macevičius, buvęs politikalinys Joselis Šorferis, cukraus fabriko darbininkas Lipnevičius, moterų vardu – Butkienė, „Maisto“ fabriko komisaras Siniakas ir Jonas Kanopa.⁵⁰ Rugpjūčio 17 d. Veisiejuose įvykusio mitingo oratoriai – Seinų apskrities viršininkas M. Vaškevičius, Lietuvos liaudies kariuomenės karys Kvedaras, Liaudies seimo narys J. Švitra, mokytojas Sabalius, RA karininkas, LKP Seinų apskrities komiteto atstovas Vytautas Žalionis ir Kapčiamiesčio gydytojas Goliskas.⁵¹ Mitingų organizatoriai sąmoningai vengė išleisti į tribūną žydų tautybės oratorius, nes susirinkę lietuviai ir lenkai šaipėsi iš jų akcento, laidė antižydiškas replikas ir net šaukdavo „šalin žydus!“⁵² Beje, 1940 m. vasarą vyko ir atskiri, vieni žydų mitingai.

Liepos 6 d. einančio prezidento pareigas J. Paleckio paskirtoje vyriausiojoje rinkimų komisijoje, tiesiogiai falsifikavusioje rinkimų į naująjį Seimą rezultatus,⁵³ buvo Vladas Niunka, Kęstutis Domaševičius, Andrius Bulota, Valerija Narvidaitė ir J. Kvetkauskas, taigi nė vieno žydo. Vadinamajame Liaudies seime, kuris liepos 21 d. paskelbė Lietuvą sovietine respublika ir kreipėsi į Maskvą, prašydamas priimti Lietuvą į SSRS, posėdžiavo 67 lietuviai, 4 žydai, 3 lenkai, 2 gudai, 1 rusas ir 1 latvis. O seimo paskirtoje delegacijoje, kuri liepos 30 d. išvyko į Maskvą „parvežti Stalino saulės“ (Kazio Borutos nukalta frazė) iš 20 jos narių tebuvo vienas žydas (Icikas Meskupas).⁵⁴

Antisemitinio pobūdžio lietuvių literatūroje dažnai spekuliuojama tariamuoju LKP – Maskvos 5 – osios kolonos Lietuvoje nepriklausomybės laikotarpiu ir svarbiausios okupacinio režimo atramos 1940 – 1941 m. – žydiškumu. Net solidžioje „Lietuvių enciklopedijoje“ rašoma, jog „1940 – 41 m. žydai turėjo daugumą negausioj komunistų partijoj“.⁵⁵ Nevienas autorius netgi tvirtina, kad žydai sudarė 80 ir daugiau procentų LKP narių. O kaipgi buvo iš tikrųjų? Valstybės saugumo departamento, kuris turėjo išsamią informaciją apie LKP sudėtį, žiniomis, 1939 m. pabaigoje laisvėje buvo 1120 partijos narių, kurių 670 buvo lietuviai, 346 – žydai, kiti – lenkai, rusai, vokiečiai. Dar 287 komunistai, kurių 145 buvo žydai, sėdėjo kalėjimuose. Tad žydai sudarė maždaug 35 proc. visų LKP narių.⁵⁶ To paties šaltinio duomenimis, tarp 263 veikliausių komjaunuolių buvo 81 lietuvis ir 165 žydai, o tarp 234 MOPR`o aktyvistų – 90 lietuvių ir 141 žydas.⁵⁷ Per pirmąjį sovietų valdžios pusmetį, masiškai siunčiant į Lietuvą rusakalbius darbuotojus, stojant į partiją lietuviams ir vykdant LKP „valymą“, kurio metu daugiausia nukentėjo žydai,⁵⁸ nes daugelis jų buvo kilę iš „išnaudotojiškų sluoksnių“ ir todėl buvo pašalinti, tautinė partijos sudėtis iš esmės pasikeitė. 1941 m. sausio 1 d. iš 2,5 tūks. LKP narių 67 proc. buvo lietuviai, 16,4 proc. – rusakalbiai (rusai, baltarusiai, ukrainiečiai bei kt.) ir 16,6 proc. – žydai.⁵⁹ Maždaug ta pačia kryptimi procesas vyko ir pirmajame 1941 m. pusmetyje. Todėl 1941 m. birželį iš 4703 LSSR partinei organizacijai priklausiusių narių bei kandidatų 2184 (46,4%) buvo lietuviai, 1926 (41%) – rusakalbiai ir tik 593 (12,6%) – žydai.⁶⁰ Kitokia padėtis buvo Kaune, kur žydų tautybės komunistų buvo daugiau negu lietuvių (lietuviai – 21,7, žydai – 25,9 proc.); antra vertus, eilėje apskričių žydų tarp partijos narių kaip ir nebuvo.⁶¹ „Artimiausias partijos pagalbininkas bei rezervas“ – Lietuvos Lenino komunistinio jaunimo sąjunga 1941 m. gegužės pradžioje turėjo 13,3 tūks. narių, kurių 63,1% buvo lietuviai, 17,5% - žydai, kiti – rusai, gudai, lenkai.⁶²

Aukščiausioji sovietinės valdžios institucija Lietuvoje buvo LKP(b) Centro komitetas, o ypač jo biuras. 1940 m. vasarą tarp 13 LKP CK narių buvo 7 lietuviai, 2 sulietuvėję latviai (Fridis Krastinis ir Karolis Didžiulis – Grosmanas, kurie kai kada lietuvių literatūroje klaidingai padaromi žydais) ir 4 žydai (Icikas Meskupas, Chaimas Aizenas, Jankelis Vinickis, Alteris Kleineris).⁶³ Po 1941 m. vasario pradžioje įvykusio V LKP(b) suvažiavimo žydų vaidmuo vadovybėje smuko: iš 47 naujojo CK narių 24 buvo lietuviai, 18 rusakalbių (atsiustų iš SSRS) ir 5 žydai.⁶⁴ Naujajame CK biure buvo 6 lietuviai, 4 rusai ir 1 žydas (LKP(b) CK II sekretorius I. Meskupas).

Sovietinės respublikos gyvenime svarus buvo aukštesniųjų CK aparato darbuotojų vaidmuo. Šios institucijos skyrių vedėjų reali valdžia buvo didesnė negu ministrų. 1941 m. birželį iš 25 skyrių ir sektorių vedėjų bei jų pavaduotojų 4 buvo lietuviai, 5 – vietiniai žydai, o net 16 – atsiustų iš SSRS (tarp jų 2 Rusijos žydai).⁶⁵ Šie duomenys leidžia tvirtinti, jog Jono Mikelinso ne kartą cituota Jokūbo Josadės frazė, kad pirmuoju sovietmečiu jis, kaip žurnalistas, beveik kiekviename CK kabinete kalbėdavo su aukščiausios valdžios vyrais gimtąja jidiš kalba,⁶⁶ yra gerokai perdėta.

Svarbiausia valdžia vietose buvo LKP(b) miestų ir apskričių komitetai. 1941 m. birželį iš 56 jų sekretorių žydų tebuvo 3 (II Vilniaus miesto sekretorius Jankelis Vinickis, I Šiaulių miesto – Alteris Kleineris ir II Trakų apskrities – Šmuelis Šadevičius).⁶⁷ Daugumos miestų ir apskričių pirmieji sekretoriai buvo lietuviai, o antrieji – rusai ir baltarusiai. Tuo pat metu iš 119 valsčių portorgų žydai buvo tik 5.⁶⁸ Šiek tiek daugiau žydų buvo tarp partinių komitetų narių. 1941 m. sausio 27 – 29 d. vykusio LKP Kauno miesto organizacijos konferencija išrinko į miesto partinį komitetą 35 narius: 19 lietuvių, 12 rusakalbių ir 4 žydus.⁶⁹ 1940 m. pabaigoje LKP Kretingos miesto komitete iš 9 jo narių žydų buvo 1, o šios apskrities valsčių komitetuose – iš 31 nario – 3.⁷⁰

1941 m. pavasarį respublikinėje komjaunimo vadovybėje buvo 2 žydai (II CK sekretorė Mira Bordonaitė ir sekretorius kadru reikalams Izraelis Icikovičius), o tarp miestų bei apskričių komitetų sekretorių – tik vienas (Vilniaus miesto – Solomonas Kancedikas).⁷¹

Visai nebuvo žydų tarp vadovaujančiųjų LSSR Aukščiausiosios Tarybos prezidiumo ir LSSR Liaudies Komisarų Tarybos aparato darbuotojų.⁷² 1941 m. birželį iš 49 liaudies komisarų (ministrų) bei jų pavaduotojų 26 buvo lietuviai, 18 – rusai, 5 – žydai (Elijas Bilevičius – Sarinas – maisto pramonės komisaras, Chaimas Alperovičius – vietinės pramonės vicekomisaras, Abraomas Plakchinas – prekybos vicekomisaras, Viktoras Micelmacheris – sveikatos apsaugos, o iš Rusijos atsiųstas Davidas Bykovas – valstybės saugumo liaudies komisaro pavaduotojai.

Nedaug žydų buvo ir viduriniuosiose vykdomosios valdžios grandyse. Antai Valstybinėje plano komisijoje 1941 m. pradžioje iš 32 skyrių vedėjų bei jų pavaduotojų žydų buvo tik 2. Vietinės pramonės liaudies komisariate tarp 36 trestų bei valdybų viršininkų ir jų pavaduotojų žydų buvo 6 (visi pavaduotojai). Švietimo liaudies komisariate iš 19 kolegijos narių žydų buvo 2, o tarp visų kelių šimtų šio komisariato darbuotojų – tik 6, visi inspektoriai, kuravę žydų švietimo įstaigas. Iš 34 vieitnių Valstybinio banko skyrių tik 2 – ms (Jonavoje ir Kelmėje) vadovavo žydų tautybės asmenys.⁷³ 1941 m. pavasarį tarp 54 apskričių ir miestų vykdomųjų komitetų pirmininkų bei jų pavaduotojų 32 buvo lietuviai, 17 rusų, 5 baltarusiai ir nė vieno žydo.⁷⁴ Šiaulių miesto vykdomajame komitete visiems 8 – iems jo skyriams vadovavo lietuviai, tiktai sekretorius buvo Fūrmanas.⁷⁵ Alytaus miesto ir Alytaus apskrities valsčių vykdomuosiuose komitetuose iš 153 jų narių 9 buvo žydų tautybės.⁷⁶

Reikšmingesnis žydų tautybės darbuotojų vaidmuo buvo žiniasklaidoje: 1941 m. pavasarį Leiba Šausas buvo telegramų agentūros ELTA direktoriaus pavaduotojas, Emanuelis Ciranskis – respublikinio radio komiteto pirmininko pavaduotojas, Genrikas Zimas – LKP(b) CK organo „Tiesa“ redaktorius, Eugenijus Vicas – naujojo dienraščio rusų kalba „Truženik“ redaktoriaus pavaduotojas.⁷⁷ Bencionas (Borisas) Gurvičius, Abelis Sinjoras ir Libė Korbaitė ėjo svarbias pareigas sovietinės cenzūros įstaigoje „Glavlite“ (glavnoje upravlenije po delam literatury); tarp 32 šios įstaigos cenzorių 9 buvo žydų tautybės.⁷⁸

Publicistinėje lietuvių literatūroje dažnai spekuliuojama tariamu represinių sovietų įstaigų personalo žydiškumu. 1940 m. vasarą žydų tautybės darbuotojų vaidmuo jose išties buvo didelis. Antanas Sniečkus, birželio 19 d. atsisėdęs į Valstybės saugumo departamento direktoriaus kėdę ir jo bazėje pradėjęs kurti sovietinio saugumo įstaigą, atsivedė į ją iš kalėjimų ne tik būrį lietuvių (Vladą Banaitį, Alfonsą Gailevičių, Antaną Milvydą, Vladą Taurinską, Joną Zdanavičių, Balį Baranauską, kt.), bet ir žydų tautybės komunistus Eusiejų Rozauską, Aleksandrą Slavina, Danielių Todesą, Joselį Volfsoną, kt.⁷⁹ Liepos 7 d. A. Sniečkaus įsakymu sudarytame „priešvalstybinių“ partijų bei organizacijų vadovaujančių asmenų areštams parengti štabe iš 12 jo narių 6 buvo žydai.⁸⁰ Pagal Arvydo Anušausko apskaičiavimą, iš 254 nuo birželio 15 iki rugpjūčio pabaigos į VSD naujai priimtų darbuotojų 92 (36,2 proc.) buvo rusai, 44 (17,3 proc.) – žydai, kiti – lietuviai.⁸¹ Tačiau nuo rudens, pradėjus masiškai siųsti į Lietuvą čekistus iš SSRS, vietinių darbuotojų represinėse institucijose, ypač saugume, labai sumažėjo. 1941 m. gegužės pabaigoje iš 138 vadovaujančių LSSR NKVD centro darbuotojų (skyrių bei poskyrių viršininkų, jų pavaduotojų bei padėjėjų, sekretorių, instruktorių, operatyvinių įgaliotinių, tardytojų ir inspektorių) 72 buvo rusakalbiai (52,2 proc.), 43 – lietuviai (31,2 proc.) ir 23 žydai (16,6 proc.).⁸² Tuo pat metu tarp 44 NKVD miestų bei apskričių skyrių viršininkų ir jų pavaduotojų žydų tebuvo 1 (Šiaulių skyriaus viršininkas Jokūbas Vicas).⁸³ 1941 m. pavasarį Valstybės saugumo liaudies komisariato (Saugumo valdyba buvo išskirta iš NKVD ir padaryta atskiru komisariatu – NKGB 1941 m. kovą) centre (Kaune) iš viso dirbo 208 asmenys (be vidaus kalėjimo personalo), iš kurių 60 (29 proc.) buvo lietuviai, 35 (16,8 proc.) – vietiniai žydai, o kiti 113 (53,6 proc.) – rusai, ukrainiečiai, baltarusiai ir kt. Tarp vadovaujančių darbuotojų žydai užėmė kelis, tačiau svarbius, postus: Danielius Todesas – specialiojo skyriaus viršininko, Eusiejus Rozauskas – tardymo dalies viršininko, Benjaminas Fogelevičius – vyriausiojo NKGB kontrolieriaus, Aleksandras Slavinas – kontržvalgybos skyriaus poskyrio viršininko, tačiau dauguma vadovaujančiųjų šios įstaigos darbuotojų, net apie 80 proc., buvo nevietiniai, atsiųsti iš SSRS.⁸⁴ Dar rusiškesnė buvo NKGB Vilniaus miesto valdyba – antras stambiausias šios žinybos padalinys. Visi iki vieno jos skyrių bei poskyrių viršininkai ir jų pavaduotojai (iš viso 21) buvo nevietiniai, iš 37 operatyvinių darbuotojų 4 buvo lietuviai, 2 – žydai, 2 – lenkai, kiti rusakalbiai; iš 14 tardytojų 13 buvo rusakalbiai ir 1 lietuvis.⁸⁵ Keli žydų tautybės asmenys dirbo pagalbinį darbą (technikai, vairuotojai, mašininkės ir pan.). Beveik visi NKGB apskričių skyrių viršininkai buvo lietuviai, o jų pavaduotojai – rusai, žydų tarp jų nebuvo nė vieno.⁸⁶ Tad tarp 519 NKGB, svarbiausios represinės institucijos, pareigūnų (be ūkinių ir techninių darbuotojų) 1941 m. pavasarį vietinių žydų buvo 55 (10,6 proc.), o vien tarp 94 aukščiausiosios grandies pareigūnų (liaudies komisariato ir Vilniaus valdybos skyrių ir poskyrių viršininkų bei jų pavaduotojų, taip pat apskričių skyrių viršininkų ir jų pavaduotojų) – tik 5 (5,3 proc.). Panašiai buvo ir NKVD, beje, kurios, kaip represinės įstaigos, vaidmuo, įsteigus NKGB, tapo antraeilis. Tarp 282

aukščiausios grandies Vidaus reikalų liaudies komisariato darbuotojų vietinių žydų buvo 24 (8,4 proc.).⁸⁷ 1940 m. spalį – lapkritį LKP(b) CK biuras patvirtino 114 kandidatų mokyti aukštojoje SSRS NKVD mokykloje Maskvoje. Tarp jų buvo 103 lietuviai, 9 vietiniai rusai ir 2 žydai.⁸⁸

1941 m. gegužės 23 d. LSSR saugumo liaudies komisaras Piotras Gladkovas pasirašė įsakymą sudaryti žmonių trėmimo operacijai vadovauti centrinį štabą, į kurį įėjo 9 aukšti iš Rusijos atvykę NKGB – NKVD pareigūnai. Trėmimo operacijai vadovauti vietose iš NKGB ir NKVD darbuotojų buvo sudaryti apskričių štabai (operatyvinės trejukės). Tarp 77 jų narių, sprendžiant pagal pavardes, 13 buvo lietuviai, keli – žydai, o visi kiti – rusakalbiai.⁸⁹

1941 m. pavasarį tarp 15 LSSR Aukščiausiojo teismo narių žydų buvo 2 (Jokūbas Zimanas ir Berelis Fridmanis), tarp 36 apygardinių teismų teisėjų – 4, tarp 41 LKP(b) CK patvirtintų apylinkių (liaudies) teisėjų – 2 žydai. Respublikinėje prokuratūroje tarp 30 aukštųjų pareigūnų (respublikos prokuroro, jo pavaduotojų, padėjėjų specbyloms, skyrių viršininkų bei jų pavaduotojų, skyrių prokurorų) žydų buvo 10 (respublikos prokuroro padėjėja specbyloms Besė Garbaitė, ypatingojo skyriaus viršininkė Nochima Špaitė, kvotų skyriaus viršininkas Savelijus Zimanas, kadru skyriaus – Mauša Joffė, svarbių bylų tardytojas Abramas Lisauskas, skyrių prokurorai Leja Zasaitė, Isakas Vainesas, Motelis Gafanavičius, Rachilė Kaselienė, Simcha Krasovskis). Tarp 45 žinomų miestų ir apskričių prokurorų bei jų pavaduotojų žydų buvo 6.⁹⁰

1941 m. pavasarį tarp 22 žinomų Lietuvos SSR kalėjimų vadovų (viršininkų, jų pavaduotojų ir politrukų) žydų buvo 4, visi politrukai. Apie tautinę kitų darbuotojų sudėtį galima spręsti iš Vilniaus (Lukiškių) kalėjimo tarnautojų sąrašo: abu kalėjimo operatyviniai įgaliotiniai – iš SSRS atvykę rusai, kalėjimo viršininko padėjėjai – 3 lietuviai ir 1 vietinis rusas, korpusų vyresnieji – 5 lietuviai ir 3 Lietuvos rusai, vyresnieji prižiūrėtojai – 7 lietuviai ir 4 vietiniai rusai, I kategorijos prižiūrėtojai – 16 lietuvių, 1 žydas, 2 vietiniai rusai, eiliniai prižiūrėtojai – apie 80 lietuvių, keli lenkai, 7 žydai ir 7 vietiniai rusai; tarp kitų 30, daugiausia ūkio, darbuotojų buvo 26 lietuviai ir 4 žydai (gydytoja, vertėja, fotografas, gaisrininkas).⁹¹

Pateikti duomenys rodo, jog 1940 – 1941 m. žydų buvo „visur“ ir neretai jų santykis buvo didesnis negu tarp krašto gyventojų (1940 m. žydai sudarė maždaug 8 proc. LSSR gyventojų), bet, anaiptol, ne „vieniši žydai“. Apskritai sovietinė kadru politika buvo grindžiama ne tautiniu, o „klasiniu“ principu, t. y. daugiausia buvo žiūrima „geros“ (darbininkiškos ar bent „pusiau proletarinės“) kilmės ir aklo atsivadavimo partijos „reikalui“. Kadangi vietiniams „draugams“ trūko „patirties“, be to, jais mažiau buvo ir pasitikima, „į pagalbą“ masiškai buvo siunčiami darbuotojai iš „brolišku“ respublikų.⁹² Per vienerius sovietų valdžios metus visose Lietuvos gyvenimo srityse buvo įdiegta „antrųjų asmenų“ sistema: viršininkas – dažniausia „nacionalas“, t. y. lietuvis, neretai dar nepartinis, o jo pavaduotojas – rusakalbis, komunistų partijos narys, turįs darbo sovietinėje sistemoje patirtį, todėl ir lemiamą balsą įstaigoje.⁹³ Žydai sunkiai tilpo į šią schemą.

Buvo dar viena priežastis, kodėl žydai neužėmė sovietinės valdžios piramidėje vietos, kokios jie galėjo tikėtis, atsižvelgiant į jų vaidmenį Lietuvos komunistų partijoje šalies nepriklausomybės laikotarpiu. Lietuviai buvo įpratę matyti valdžios įstaigose tik lietuvius ir todėl 1940 – 1941 m. išvydę ten žydus, neslėpė savo nepasitenkinimo, sakydami, jog „dabar žydų valdžia“. KP vadovybė, tiek Kaune, tiek Maskvoje, negalėjo tokių nuotaikų ignoruoti, tuo labiau, kad Sovietų Sąjungoje žydai buvo jau išstumti iš vadovujančių postų. 1941 m. pradžioje LKP Zarasų apskrities komiteto I sekretorius A. Mėlynis nušalino labai gerai dirbusį Dusetų valsčiaus komjaunimo vadovą žydą ir paskyrė jo vieton lietuvį. Komjaunuoliams Mėlynis aiškino, jog valstiečiai nemėgsta žydų, todėl nereikia, kad šios tautybės asmenys vadovautų pirminėms organizacijoms, nevyktų į kaimus agituoti valstiečių, nes ten juos tik išjuoks.⁹⁴

Apskritai 1940 – 1941 m. Lietuvos žydai turėjo vienodas, kaip ir kitų tautybių gyventojai, galimybes dalyvauti politiniame – socialiniame gyvenime, dirbti valdžios įstaigose. Sovietų valdžia griežtai slopino bet kokias antisemitizmo apraiškas. Todėl Lietuvos žydai pasijuto lygiateisiais piliečiais. Įvyko pozityvių pokyčių kultūriniame jų gyvenime. Kaune ir Vilniuje buvo įkurti valstybiniai žydų teatrai, o Lietuvos rašytojų draugijoje įsteigta žydų rašytojų sekcija. Lietuvos radijas transliavo laidas jidiš kalba. Bendram studentų skaičiui padidėjus nuo 4000 iki 6000, žydų tautybės studentų padaugėjo maždaug nuo 400 iki 700.⁹⁵

Tačiau negalima nesutikti su S. Ginaite, jog „sovietmečiu Lietuvos žydai susilaukė pilietinio lygiateisiškumo ne tik socialinio ir politinio gyvenimo, bet ir sovietinio teroro srityje, t. y. jie, kaip ir kiti Lietuvos gyventojai, buvo suiminėjami, tremiami, be jokio gailesčio naikinama jų kultūra“.⁹⁶ Nuo sovietų valdžios žydai nukentėjo gal net daugiau negu lietuviai. Iš 986 nacionalizuotų pramonės įmonių 560, t. y. 57 proc. visų priklausė žydams, o iš 1,6 tūkst. nacionalizuotų prekybos įmonių – net 1320 (83%).⁹⁷ Beje, du trečdaliai nacionalizuotų prekybos įmonių buvo perduota „Lietūkio“ pagrindu įkurtai vartotojų kooperatyvų sąjungai, kuri ir sovietams valdant pasiliko lietuvių rankose.⁹⁸ Dauguma miestuose nacionalizuotų namų (iš viso apie 14 tūks.) taip pat priklausė žydams.

Skaudžios buvo žydų kultūros netektys. 1940 m. liepos pradžioje buvo uždaryti visi „buržuaziniai“ laikraščiai bei žurnalai, tiek lietuvių, tiek žydų kalbomis, taip pat organizacijos ir draugijos. Vietoj 1940 m. pradžioje ėjusių 8 žydų dienraščių (6 – Kaune, 2 – Vilniuje), 5 savaitraščių, 4 kitų periodinių leidinių, kurių bendras vienkartinis tiražas siekė 63 tūks. egzempliorių,⁹⁹ liko tik 2 jidiš kalba leidiniai: „Folksblat“, nuo 1940 m. gruodžio 1 d. tapęs LKP CK organu ir pervardintas į „Ėmės“, 1941 m. sausį ėjęs 15,1 tūkst. egz. tiražu (Vilniuje - „Vilner ėmės“, 8,1 tūkst. tiražas), ir jaunimui skirtas žurnalas „Štraln“, leistas 8 tūkst. egz. tiražu.¹⁰⁰ Kadangi Sovietų Sąjungoje hebrajų kalba buvo laikoma „buržuazine“, „reakcingo sionizmo“ kalba, tai ir Lietuvoje buvo uždarytos visos šia kalba veikusios mokymo įstaigos. Vietoj 1940 m.

pavasari Lietuvoje veikusią 23 žydų gimnazijų bei progimnazijų liko tik 12,¹⁰¹ t. y. tos, kuriose dėstymas vyko jidiš kalba. Dalis uždarytų mokyklų mokinių perėjo į lietuviškąsias gimnazijas. 1940 m. spalio 3 d. LKP CK biuras pavedė Švietimo liaudies komisariatui ir CK propagandos bei agitacijos skyriui „išaiškinti“ žydų mokinių tėvams, kad šeštadieniais, t. y. šabo dieną, turi vykti pamokos.¹⁰² Šeštadieniai neteko švenčių dienų statuso ir todėl žydai privalėjo šiomis dienomis dirbti bei mokytis. Nuo 1941 m. pavasario prasidėjo litvakų pasididžiavimo – mokslinio JIVO instituto Vilniuje likvidavimas.¹⁰³ Žydiškas knygas (pirmiausia hebrajų kalba, taip pat sionistinio turinio, „menkavertes“ ir pan.) iš bibliotekų pradėta šalinti ir naikinti anksčiau negu lietuvių. Žydų istorijos bei etnografijos muziejus bei M. Strašuno biblioteka Vilniuje buvo perduota Lituanistikos institutui.¹⁰⁴ Pradėta uždarinėti sinagogas. Antai 1941 m. vasario 1 d. Šiaulių miesto vykdomasis komitetas nutarė „patenkinti odų fabriko Nr. 5 žydų darbinikų prašymą“ įsteigti prie fabriko esančiuose žydų maldos namuose vaikų lopšėlį. Kovo 26 d. Telšių apskrities valdžia nutarė sinagogą Žaliojoje gatvėje perduoti kariniam NKVD daliniui, o didžiąją sinagogą Turgaus gatvėje, kurioje mokėsi 200 mokinių į rabinus, paversti klubu. Kėdainių apskrities vykdomasis komitetas buvo numatęs 2 sinagogas perduoti stalių artelei.¹⁰⁵ Prasidėjus sinagogų uždarymo vajui, LSSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas gegužės 30 d. informavo vietos valdžią, jog kulto patatus galima uždaryti tik AT Prezidiumo sprendimu, ir kartu pamokė, ką reikia daryti: „gyventojų tarpe pravesti masinį aiškinamąjį darbą, kad gyventojai patys kreiptųsi į AT Prezidiumą minėtu klausimu, nurodant, kad patalpos bus panaudotos kultūros tikslams“.¹⁰⁶ Buvo nusavinti Kauno Slabados (Vilijampolės) ir Telšių ješivų pastatai. Buvo nutraukta šių visame žydų pasaulyje pagarsėjusių rabinų rengimo institucijų veikla.

Neaplenkė žydų ir areštai bei trėmimai. Tarp 1940 m. liepos mėnesį suimtų 500 politinių partijų veikėjų buvo ir 56 žydai: laikraščio „Jidiše štime“ redaktorius Reuvenas Rubinšteinas, Žydų karių sąjungos valdybos pirmininkas Jakovas Goldbergas, buvęs Seimo atstovas, vienas Lietuvos sionistų vadovų Leiba Garfunkelis, sionistų revizionistų partijos lyderis Hiršas (Cvi) Levinas, partijos Agudat Israel vadovas, Lietuvos rabinų sąjungos generalinis sekretorius Dovydas Icikovičius ir kt.¹⁰⁷ Daugiausia nuostolių patyrė sukarintos „Beitar“ organizacijos vadovybė ir aktyvas. 1940 m. rugsėjį Vilniuje buvo suimtas ir nuteistas 8 metus kalėti Lenkijos „Beitar“ vadovas Menachemas Beginas, būsimasis Izraelio ministras pirmininkas. 1940 m. pabaigoje buvo areštuoti 89 vadovaujantys bei veikliausieji Bundo, sionistų ir kt. žydų organizacijų nariai.¹⁰⁸ Vien tik Vilniuje iki 1941 m. sausio 5 d. buvo suimti 548 lenkai, 66 žydai ir 63 lietuviai.¹⁰⁹ Areštai buvo vykdomi ir 1941 m. Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centro duomenimis per pirmąjį sovietmetį buvo suimta 491, o iš viso represuota 2,6 tūkst. žydų, t.y. 8,9 proc. visų Lietuvoje represuotojų asmenų¹¹⁰; vien tarp 1941 m. birželio tremtinių žydų buvo net 13,5, o tarp nuo tremiamų šeimų atskirtų ir į lagerius išvežtų vyrų – 9,8 proc.¹¹¹ Dovas Levinas pateikia net 7 tūkst.

areštuotų ir ištremtų Lietuvos žydų skaičių, tačiau jis nenurodo savo apskaičiavimo šaltinių.¹¹² Tačiau kurį skaičių beimtume, santykiškai žydų buvo ištremta daugiau negu lietuvių.

Politinės policijos pranešimai rodo, kad dar neprasidėjus turto nacionalizacijai dalis žydų, pirmiausia turtingieji, taip pat sionistinių pažiūrų, buvo nepatenkinti naująja valdžia. Jų nepasitenkinimą sustiprino nuo liepos vidurio prasidėję masiniai areštai. Liepos 23 d. Valstybės saugumo departamento biuletenyje rašoma, jog „ryšium su pastaruoju metu darytomis kratomis ir suėmimais, Vilniaus lenkai ir turtingesnieji prekybininkai žydai labai susirūpinę ir nusiminę. Kai kurie naktimis nenakvoja savo namuose, bet slapstosi pas pažįstamus“.¹¹³ „Santvarkai įsitvirtinant ir vis labiau konfrontuojant su tradicinėmis žydų vertybėmis bei struktūromis, žydų visuomenės entuziazmas visai išblėso, - konstatuoja D. Levinas, - jų lūkesčiai iš naujosios santvarkos nepasiteisino. Žydai atsitokėjo ir ėmė trauktis į šalį“.¹¹⁴ Net ir antisemitas vaclovas Senūta pripažįsta, jog „prie komunistų partijos neprilipo“ Vilniaus žydai, kurie buvo turėjo progos pažinti Stalino režimą 1939 m. rudenį.¹¹⁵ Sionistinių ir religinių pažiūrų žydai, ypač jaunimas, pamažu įsitraukė į nelegalią veiklą: slėpė nuo sunaikinimo hebrajiškas knygas, puoselėjo tautines vertybes, ieškojo kelių emigracijai į Palestiną, spausdino atsišaukimus. Nenutraukė savo veiklos kai kurios senosios žydų organizacijos, kūrėsi naujos.¹¹⁶ Liepos 24 d. saugumo policija pranešė, jog įvyko Vilniaus žydų organizacijos „Brit Hechail“ vadovų pasitarimas, kuriame buvo kalbama, kad jie, kaip buvo, taip ir liksią sioninkai revizionistai, kurie nepasitiki komunistais ir negalvoja nutraukti savo veiklą.¹¹⁷ 1941 m. kovo 29 d. LSSR Valstybės saugumo liaudies komisaras P. Gladkovas pasirašė dokumentą „Apie kontrrevoliucinę žydų nacionalistinių organizacijų veiklą“, kuriame konstatuota, jog „fašistinė“ jaunimo organizacija „Beitar“, inscenizavusi savo veiklos nutraukimą, faktiškai veikia pogrindyje.¹¹⁸ Aktyviai veikė nelegali sionistinės pakraipos jaunimo organizacija „Ha – šomer ha – cair“, kurios centras ir 8 kuopelės 1941 m. pavasarį buvo Kaune, o filialai – Ukmergėje, Kybartuose, Vilkaviškyje, Kėdainiuose, Plungėje, Skuode ir Rokiškyje. Organizacija turėjo savo rotatorių bei šapirografą, sionistinio turinio knygų biblioteką, rinko nario mokestį.¹¹⁹ 1940 m. gruodį pasirodė jos nelegalus laikraštis „Nicoc“ („Žiezirba“), kurio iki karo pradžios išėjo 7 numeriai.¹²⁰ Tačiau svarbiausias nelegalios – religinės žydų veiklos centras buvo Vilnius, kuriame 1939 m. rudenį rado prieglobstį nemažai iš Vakarų Baltarusijos, Vakarų Ukrainos ir Lenkijos atbėgusių religinių, sionistinių, bundinių žydų organizacijų veikėjų. 1941 m. kovo pabaigoje NKGB konstatavo, jog „nacionalistiniai žydų elementai Vilniuje vykdo aktyvią antisovietinę veiklą, palaikydami ryšius su kontrrevoliucinėmis Vakarų Baltarusijos, Vakarų Ukrainos ir užsienio organizacijomis, gaudamos finansinę paramą iš JAV žydų „Džointo organizacijos“.¹²¹ Vilniuje buvo spausdinamas nelegalus laikraštis „Dror“ („Laisvė“), skirtas Galicijos ir Volynės žydams.¹²² Pasak NKGB, „klerikaliniai“ žydų veikėjai savo antisovietinėje veikloje panaudojo sinagogas bei rabinų mokyklas. Priešiškoje propagandoje ypač aktyviai reišėsi Vilniaus rabinas Žuchovičius,

kuris „Simchas teri” šventės proga sinagogoje pamokslo metu kalbėjo: „neklausykite, ką rašo laikraščiai (...) Tvirtai laikykitės savo tikybos, kuri amžina, daug ką pergyvenusi; išters ji ir šiuos sunkius laikus”. O apie 1941 m. sausį vykusius rinkimus į SSRS Aukščiausiąją Tarybą pamokslininkas sakė: „tai tik kalbos, kad deputatai renkami, o iš tikrųjų juos skiria partija. Balsuosim mes, ar ne, jie vistiek bus išrinkti. Todėl nebūtina dalyvauti rinkimuose”.¹²³ 1941 m. kovą NKGB įskaitoje, neskaitant užvestų agentūrinių bylų, buvo 78 Bundo, 854 sionistiniai, 193 sionistai revizionistai, 174 kitų „kontrevoliucinių” organizacijų nariai, 124 „klerikalai”, iš viso per 1,4 tūkst. žydų tautybės asmenų.¹²⁴

Tačiau net ir priešiška naujajai santvarkai nusiteikę žydai suvokė, jog Sovietų Sąjunga – vienintelė alternatyva hitlerinei Vokietijai. Nors S. Ginaitės šeima neteko turto, nors Lietuvos žydai patyrė skaudžių netekčių, „ši okupacija mūsų tautai ir šeimai nebuvo tragiška. Mes supratome, kad iš dviejų blogybių likimas lėmė mums mažesnę: geriau Sovietų nei nacinės Vokietijos okupacija”.¹²⁵ O M. Beginas po karo autobiografinio pobūdžio knygoje rašė: „visuotinės grandiozinės katastrofos fone mano vargai neturėjo jokios reikšmės. Tos katastrofos metu Sovietų Sąjunga suteikė žydams neįkainojamą pagalbą; aš visuomet prisiminsiu šitai, ir nė vienas žydas neturi teisės tai užmiršti. Šimtai tūkstančių žydų išsigelbėjo, nors daugelis jų pakankamai prisikentėjo, o daugelis žuvo kalėjimuose ir lageriuose”.¹²⁶

Įtampa tarp lietuvių ir žydų pradėjo stiprėti jau nuo pirmųjų okupacijos dienų. Birželio 19 d. buitinis konfliktas tarp lietuvių kareivio ir vietinio žydo Mariampolėje peraugo į 2 dienas trukusį žydų mušimą ir jų namų langų daužymą.¹²⁷ Mariampolės ekscesai plačiai buvo komentuojami Užnemunėje ir kitose Lietuvos vietovėse. Birželio 24 d. Kretingos turguje ūkininkai atsisakė bet ką žydams parduoti, o patarieji grąšino atsiskaityti.¹²⁸ Liepos pirmojoje pusėje tai viename, tai kitame miestelyje vyko lietuvių ir žydų muštynės. Nemakščių seniūnas į muštynių vietą iškvietė raudonarmiečius, kurie paleido keletą įspėjamųjų šūvių.¹²⁹ Liepos 6 d. Kaune prie Veterinarijos instituto chuliganai užpuolė ir ėmė mušti žydų sportininkų koloną.¹³⁰ Liepos 21 d. Tauragės apskrities viršininkas informavo Vidaus reikalų ministeriją, jog „nepaprastai auga antisemitizmas, kuris pasireiškia ne tik valstiečių sluoksniuose, bet ir tarp darbininkų”, net LKP kuopelėse varžomasi kieno rankose, lietuvių ar žydų, bus vadovybė.¹³¹ (Priedas Nr. 1). Liepos 7 d. renkant Rietave darbininkų komitetą, nebuvo įsileisti žydai.¹³² Rugpjūtį Merkinėje buvo galima išgirsti sakant: „pakentėkite, lietuviai, - [vokiečiams atėjus] žydais pasiklosime, o sovietais užsiklosime”.¹³³ Prie naujosios valdžios žydai tapo kur kas drąsesni ir nesileisdavo ujami, kaip anksčiau. Lietuviai tai traktavo kaip žydų įžūlumą.

Įsitvirtinant naujajai valdžiai ir plečiantis sovietiniam terorui, buvo užkirstas kelias ir antižydiškiems ekscesams. Maždaug nuo liepos pabaigos pagrindine antisemitizmo pasireiškimo forma tapo antižydiškų atsišaukimų platinimas. Juose žydai sutapatinami su komunistais, vadinami

engėjais, išnaudotojais, kaltinami dėl Lietuvą ištikusią nelaimių. Dar birželio pabaigoje Šiauliuose plito atsišaukimai „Lietuvos sūnūs ir dukterys!“, kuriuose kviečiama nepasiduoti žydų ir komunistų įtakai, kovoti už katalikų teises, „o tuos parazitus žydus stenkimės visai pašalinti, kad jų neliktų Lietuvos žemėje ir niekas mums daugiau neatsistotų skersai kelio“¹³⁴ (Priedas Nr.2). Tačiau pirmosiomis „Liaudies“ vyriausybės savaitėmis pasirodė ir tokio turinio atsišaukimų, kuriuose buvo pritariama naujajai santvarkai, tačiau koneveikiami žydai. Charakteringas „Lietuvos antižydiško komiteto“ vardu išleistas atsišaukimas „Brangus tautieti, lietuvi – lietuvaite, sustok, pagalvok, kur eini?“, kuriame rašoma: „prisimink, kiek kartų [žydai] tave nuskriaudė. Argi norėsi garbingose komunizmo eilėse stovėti kartu su žydu išnaudotoju? (...) Mes reikalaujame nusavinti žydų kapitalus, (...) mes reikalaujame nusavinti miestuose visus žydų namus (...) Mes norime tuos didžturčius žydus matyti šalia mūsų dirbančius fizinį darbą, kurio jie visą gyvenimą vengė ir bijojo“¹³⁵ (Priedas Nr. 3). Daugiau ar mažiau žydai buvo užkabinami kone visuose 1940 m. pabaigoje – 1941 m. plitusiųose „Naujųjų savanorių“, „Kovotojų“, „Geležinio vilko“, „Liaudies sūnų“ ir kitais vardais pasivadinusių pagrindžio grupių bei organizacijų antisovietiniuose atsišaukimuose.¹³⁶ 1941 m. gegužės pabaigoje – birželio pradžioje „Lietuvai vaduoti sąjungos“¹³⁷ išleistuose atsišaukimuose rašoma: „gera buvo žydams, Smetonai valdant, ponavoti, miestų centruose gyventi ir lietuvius išnaudoti. Šiandien jiems dar geriau mulkinti ir eksploatuoti“, bet „greit išmuš valanda, kada lietuvių tauta nušluos nuo savo veido ne tik žydus“, bet skaudžiai nubaus ir savuosius išdavikus¹³⁸ (Priedas Nr. 4 ir 5). Daugiausia religinio pabūdžio antisemitizmu persunkti „Lietuvos apsaugos gvardijos“ dokumentai: „Žydai savo religinėms apeigoms reikalauja krikščionių kraujo (...) Lietuvoj dabar žydai jaunos kalinius žudo Vilijampolėj Vyr. rabino rūsyje ir Vilijampolės žydų apgyventose vietose, Vilniuje – Vyr. rabinų rūsiuose. Panašiai ir kitur“.¹³⁹ 1941 m. gegužę – birželį buvo platinami „Išvadavimo agitacijos štabo“ atsišaukimai, kvietę vadotis iš „žydų vergijos“, „žydų valdžios“, o užbaigiami šūkiu „Lai gyvuoja mūsų išvadotojas Adolfas Hitleris“¹⁴⁰ (Priedai Nr. 6 – 8).

Antisemitizmą Lietuvoje į naują, programinį lygį iškėlė 1940 m. lapkričio 17 d. Berlyne susikūrus Lietuvos aktyvistų frontas (LAF), į kurio vadovybę įėjo visų politinių Lietuvos jėgų atstovai, tačiau kuriame vyravo radikalai: voldemarininkai, jaunieji tautininkai ir jaunieji katalikai.¹⁴¹ Pastarieji dar 1938 m. pabaigoje suartėjo su voldemarininkais – nuosekliausia antisemitine lietuvių politine jėga.¹⁴² LAFo vadas plkn. Kazys Škirpa – pirmasis Lietuvos kariuomenės 1918 m. savanoris, Nepriklausomybės kovų dalyvis, iki 1926 m. perversmo artimas valstiečiams liaudininkams, tačiau vėliau depolitizavęsis, o nuo 4 – ojo dešimtmečio pabaigos aiškiai pasviręs į nacionalsocializmo pusę, propagavęs Lietuvos pasidavimo Vokietijos „globai“ idėją. Prie LAFo štabo atskiroms veiklos sritims veikė komisijos. Ideologijos komisijai vadovavo vienas 1936 m. „Naujojoje Romuvoje“ paskelbtos „jaunųjų katalikų“ programos „Į organinę

visuomenę' kūrėjų, veikalų „Tautinis auklėjimas“ (1934), „Socialinis teisingumas“ (1938), „Buržuazijos žlugimas“ (1940), bei tautinį grynumą propagavusio straipsnio „Tauta ir valstybė“ („Naujoji Romuva“, 1939, Nr. 11) autorius filosofas Antanas Maceina. Būtent jis buvo pagrindinis LAFo programos kūrėjas.¹⁴³ Propagandos komisijai, kurios svarbiausias uždavinys buvo rengti okupuotoje Lietuvoje platinamus LAFo atsišaukimus, vadovavo buvęs „trečiafrontininkas“, o vėliau veiklus tautininkas, LTS radikaliojo sparno atstovas Bronys Raila.¹⁴⁴

LAFas – neabejotinai patriotinė lietuvių organizacija, kurios pagrindinis uždavinys buvo atkurti šalies nepriklausomybę. Tačiau LAF' o veiklą lydėjo tamsūs šešėliai: politinės sąjungos su hitlerine Vokietija (satelitinio statuso Lietuvai) siekis, gausios nacizmo apraiškos jo ideologijoje¹⁴⁵, aršus antisemitizmas. Jau pirmajame fronto dokumente – lapkričio 17 d. K. Škirpos skaitytos LAFo steigėjams paskaitoje „Lietuvių aktyvistų platformos metmenys“ keliamas uždavinys sulietuvinti verslus. Tuo tikslu kaimo gyventojų pertekliui turi būti sudarytos sąlygos kurtis miestuose. Prekyboje ir kituose versluose žydų vietą turi užimti lietuviai. „To reikalauja ne tik tautinės valstybės gerbūvis, bet ir paprastas teisingumas. Žydai, kurie per šimtmečius naudojosi mūsų tautos sunkaus darbo vaisiais, dažnai sunkiuoju tautai momentu susidėdavo su jos priešais ir kartu su jais tautą visai parblokšdavo. Tai labai aiškiai parodo neseniai Lietuvoje įvykusi sovietiškojo komunizmo okupacija“. Įsigalėti miestų versluose „lietuviams į pagalbą turi ateiti valstybė su visomis savo priemonėmis“.¹⁴⁶ Manytina, jog „valstybės priemonėmis“ suprantama kredito, mokesčių politika ir pan., o ne kokios nors drastiškesnės priemonės. 1940 m. pabaigoje LAFo išleistoje brošiūroje „Iš bolševikinės vergijos į naująją Lietuvą“ viena A. Smetonos režimui inkriminuojamų „7 – nių didžiųjų nodėmių“ – tai, „kad nepriklausomoje Lietuvoje nebuvo pažaboti žydai ir panašūs elementai, savo labai žiauriai išnaudoję lietuvi“.¹⁴⁷

Ilgainiui LAFo požiūris darėsi radikalesnis ir griežtesnis. 1941 m. kovo 24 d. datuotuose „Lietuvai išlaisvinti nurodymuose“ (Priedas Nr. 9) sakoma: išvežant iš Lietuvos Raudonąją armiją, „labai svarbu šia proga nusikratyti nuo žydų. Todėl reikia sudaryti jiems šalyje tokią slogią aplinką, kad nė vienas žydas nedrįstų net pagalvoti, jog naujojoje Lietuvoje jis galės turėti bent minimalias teises ir apskritai pragyvenimo galimybes. Tikslas – priversti visus žydus bėgti iš Lietuvos kartu su raudonaisiais ir rusais. Kuo daugiau jų iš Lietuvos pasišalins, tuo lengviau bus po to užbaigti išsivadavimą iš žydų“.¹⁴⁸ 1941 m. kovo 19 d. LAFo atsišaukimas „Brangūs vergaujantys broliai“ (Priedai 10 ir 11) kvietė: „jau dabar painformuokite žydus, kad jų likimas aiškus, todėl kas gali, tegu jau šiandien nešdinasi iš Lietuvos, kad nebūtų nereikalingų aukų“.¹⁴⁹ Zoologinę neapykantą žydams kurstė 1941 m. pavasarį LAFo išleistas atsišaukimas „Amžiams išvaduokime Lietuvą nuo žydijos jungo“ (Priedas Nr. 12): „Rusiškasis komunizmas ir jo amžinasis tarnas žydas – yra vienas bendras ir tas pats priešas. Rusiškojo komunizmo okupacijos ir žydijos vergovės pašalinimas – yra vienas bendras ir tas pats švenčiausias reikalas (...) Lietuvos komunistų partiją, tikrųjų Rusijos

bolševizmo agentų ir Lietuvos nepriklausomybės duobkasių gaują, visą laiką 80 – 90 proc. sudarė žydai. Visi veiklesnieji Kominterno agentai, rausęsi po nepriklausomos valstybės pamatais, ir būsimieji komisarai (...) buvo žydai, žydai, žydai... (...) Mūsų miestuose ir miesteliuose žydai ir veik tik vieni žydai karštai sveikino okupacinę kariuomenę... Žydų vadovaujama komunistų partija (...) įvykdė tariamąjį „savanorišką“, „legalų“ Lietuvos prisijungimą prie Sovietų Rusijos. Žydai buvo aktingiausi visokių šlykščiausių „rinkimų“ komedijų organizatoriai, balsavimų klastotojai, gyventojų terorizuotojai (...) Patys pikčiausi čekistai, lietuvių įskundėjai ir suimtųjų lietuvių kankintojai buvo ir yra žydai“.¹⁵⁰ Šiame atsišaukime nurodytos ir konkrečios „žydų problemos“ sprendimo priemonės: 1) visiškai ir galutinai atšaukiama Vytauto Didžiojo suteikta žydams prieglaudos teisė; 2) Kiekvienas be išimties žydas įsakmiai įspėjamas tuoj pat apleisti Lietuvos žemę; 3) ypatingai nuskaltusieji lietuviams žydai bus traukiami atsakomybėn; 4) visas kilnojamasis ir nekilnojamasis žydų turtas pereina lietuvių tautos nuosavybėn. Atsišaukimas užbaigiamas šūkiiais: „Už lietuvių tautos apšvalymą!“, „Už nepriklausomą Lietuvos valstybę!“, „Už skaidrią ir laimingą ateitį!“.¹⁵¹

Rasiniu antisemitizmu dvelkė Br. Railos parengtas programinio pobūdžio¹⁵² rašinys „Už ką kovoja aktyvistai?“ (Priedas Nr. 13), kuriame nemažai vietos skirta „lietuvių tautos ir žemės išvalymui nuo žydų parazitų ir išgamų“, nes „nauja nepriklausoma Lietuvos valstybė tegali būti ir turės būti tik tautinė (...) Lietuvių aktyvistų frontas, atstatydamas naują Lietuvą, yra pasiryžęs nedelsiant ir iš pagrindų atlikti lietuvių tautos ir žemės išvalymą nuo žydų, parazitų ir išgamų (...) Lietuvių aktyvistų frontas, elgdamasis sutartinai su atgimstančios Europos dvasia, yra pasiryžęs visiškai atskirti žydus nuo Lietuvos valstybinio bei tautinio kūno ir laipsniškai įvykdyti žydų pašalinimą iš lietuviškosios žemės aplamai (...) Lietuvių tautos ir žemės išvalymas¹⁵³ nuo žydų, parazitų ir išgamų bus (...) viena pačių esminių sąlygų pakilti naujam gyvenimui, išplėtoti visas kūrybines jėgas ir suspindėti dar nežinomu aisčių istorijoje grožiu“.¹⁵⁴

Vienas LAF vadovybės Berlyne 1941 m. pavasarį išleistų atsišaukimų buvo adresuotas Lietuvos žydams (Priedas Nr. 13a): “Lietuvos žydai! (...) Kurdami savo gerovę, Jūs dažnai skriausdavote ir piktai išnaudodavote tikruosius krašto šeiminkus (...) Lemtingaisiais bei sunkiausiais lietuvių tautos gyvenimo komentais Jūs ėjote prieš ją”. Taip, esą, buvę nuo seniausių laikų, o “nuo pat Lietuvos valstybės atstatymo pradžios Jūs ruošėtės jos laidotuvėms: Jūsų tautiečiai Lietuvoje organizavo nelegalią komunistų partiją, kurioje 90 proc. narių buvo Jūsų tautybės. Per komunistų partiją Jūs kūrėte Lietuvos valstybės žlugimo planus ir slapta siuntinėjote Maskvos raudoniesiems budeliams prašymus, kad Lietuva būtų prijungta prie Sovietų Sąjungos”. Tačiau, esą, žydų neloyalumas pasiekė savo viršūnę Sovietams okupavus Lietuvą. Pakartojus stnadartinius kaltinimus, priminus svetingumo teisės atšaukimą ir pareikalavus “kuo greičiausiai apleisti Lietuvos

žemę”, nurodoma, kas laukia tų žydų tautybės žmonių, kurie “neišsinešdintų” kartu su Sovietų kariuomene – tas bus:

1. Suimtas ir atiduotas karo lauko teismui, jeigu jis pasižymėjo savo ypatingai piktais veiksmais, nukreiptais prieš Lietuvą, lietuvių tautą, ar atskirą lietuvių;
2. Pašalintas iš Lietuvos prievarta, o jo turtas paimtas bendriems lietuvių tautos ir valstybės reikalams;
3. Kas iš žydų bandytų savo turtą sunaikinti ar žaloti, tas bus kuo grieščiau baudžiamas vietoje.¹⁵⁵

Atsišaukimo pabaiga pompastiška, tačiau kartu šiurpi: “Žydai, Jūsų istorija Lietuvos žemėje trukusi per penkis šimtus metų, jau baigta. Neturėkite jokių vilčių ir jokių iliuzijų! Lietuvoje Jums vietos jau nebėra! Lietuvių tauta, prisikeldama naujam gyvenimui, Jus laiko išdavikais ir elgsis taip, kaip pridera elgtis su tokiais gaivalais”.

Karo išvakarėse galutinai parengtame LAFo programos projekte (Priedas Nr. 14) buvo, anot V. Brandišausko, „tik“ vienas, 16 –asis, antižydiškas punktas, skelbiantis, jog „Lietuvių aktyvistų frontas žydų tautinei mažumai Lietuvoje atšaukia svetingumą”.

Antisemitinė LAFo propaganda buvo grindžiama įvairiais motyvais – socialiniais – ekonominiais, rasiniais, politiniais; pagrindinis buvo pastarasis – žydų sutapatinimas su komunistais, jų apkaltinimas antilietuviška veikla, uoliu talkininkavimu sovietiniams okupantams. Beje, LAFo vadovai nebuvo originalūs: žydų ir komunistų ryšys buvo pagrindinė Hitlerio ideologijos gija.¹⁵⁶

LAF'o dokumentuose tik probėgomis užsimenama apie “savuosius” komunistus. Puolimo ugnis nukreipta prieš “kitus”, pirmiausia prieš žydus. Kažin ar buvo bent vienas LAF'o dokumentas, kuriame nebūtų kurtos antižydiškos aistros, kuriame nepaminėtas “žydų jungas”, “žydiškasis išnaudojimas”, “žydų saualė”, “žydiškoji vergovė” ir pan. Beje, “suklydusius”, ar “kitų suklydintus” lietuvius komunistus LAF'as buvo pasirengęs amnestuoti (atsišaukimas “Raginame tautos paklydėliams (ne nusikaltėliams! – L.T.) susiprasti”), jeigu jie “susipras”, parems antisovietinius sukilėlius; tokie “nebus pamiršti (...) ir tegu nedreba dėl savo bei savo šeimos likimo”.¹⁵⁷ Kitas LAF'o centro parengtas atsišaukimas buvo skirtas raudonarmiečiams (“Bojcy i komandyry Krasnoj Armii”), kviečiant juos būti “tikraisiais Rusijos patriotais” ir panaudoti ginklus savo tautos išlaisvinimui “iš negirdėtos komunistų ir žydų vergovės”¹⁵⁸ Tad visiems buvo suteikta viltis – svetimiems okupantams ir saviems kolaborantams. Nebuvo palikta ji tik žydams.

Po II pasaulinio karo, gyvendami Vakarų pasaulyje, LAFo vadovai ir Laikinosios vyriausybės ministrai kruopščiai slėpė savo antisemitinės ideologijos ir veiklos aspektus.¹⁵⁹ S. Sužiedėlis pirmasis atkreipė dėmesį, jog K. Škirpos „Sukilime” paskelbtuose „Nurodymuose Lietuvai išlaisvinti” praleistos antižydiškos instrukcijos.¹⁶⁰ Tame pat K. Škirpos veikale esanti LAFo

programa neturi nelemtojo 16 - ojo punkto.¹⁶¹ LAFo ir LV – ybės dokumentų „kupiūravimas” jau tampa lietuviškosios literatūros tradicija.¹⁶² Tikra audra išėivijoje kilo 1994 m. Kęstučiui Kasparui paskelbus LAFo nario kauniečio Jono Čepulio išsaugotą LAFo programos egzempliorių, kuriame yra ir minėtasis 16 – asis straipsnis.¹⁶³ Mykolas Naujokaitis: „siūlau daryti griežtesnę atranką medžiagos, kurią norime palikti ateinančiai kartai – istorijai”;¹⁶⁴ Br. Raila: „Niekad šitaip žydų klausimas nebuvo diskutuojamas (...) greičiausiai tai sovietinių ar kokių semitinių provokatorių darbas (...) Kas nors turėtų patalkininkauti „Laisvės kovų archyvo” bendradarbiams būti atsargiems, geriau susivokti, nes be viso to netrukus bus daugiau bėdų, negu dėl „kovų ir kančių” dokumentacijos”.¹⁶⁵ Pilypas Narutis: „LAF vadovybė žydų klausimo nelietė, o kovojo, kad atgautų Lietuvos nepriklausomybę, kad visi Lietuvos piliečiai (taigi, ir žydai – L. T.) būtų laisvi”.¹⁶⁶ Beje, J. Čepulio išsaugotas LAFo programos egzempliorius nėra vienintelis įrodymas, jog LAFas buvo paskelbęs žydus už įstatymo ribų. 16 – asis punktas yra ir Lietuvos centriniame valstybės archyve saugomoje šio dokumento kopijoje.¹⁶⁷ 1941 m. rugpjūčio 6 d. LAFo vadovų įteiktame Lietuvos generalinės srities komisarui Adrianui Rentelnui sveikinime (Priedas Nr. 15), kurį pasirašė Leonas Prapuolenis, gen. Stasys Pundzevičius, plk. Izidorius Kraunaitis, plk. Mykolas Mačiokas, dr. Adolfas Damušis, plk. J. Jankauskas, Juozas Vėbra, Kazys Bauba, Pilypas Žukauskas (Narutis) ir Jurgis Valiulis (Karolis Drunga), sakoma: „LAF žydų tautinei mažumai Lietuvoje atšaukia svetingumą”.¹⁶⁸ Lygiai toks pats sakiny yra ir Žemaičių aktyvistų fronto laikraštyje „Žemaičių žemė” 1941 m. rugpjūčio 9 d. paskelbtame dokumente „Lietuvių aktyvistų fronto veiklos metmenys” (Priedas Nr. 16). O to paties laikraščio rugsėjo 6 d. numeryje paskelbtas straipsnis „Kodėl atšaukėme žydams savo svetingumą?”.

Ar pasiekdavo LAF Centro proklamacijos Lietuvą ir ar turėjo jos poveikį lietuvių sąmonei? Apie tai nemažai medžiagos yra V.Brandišausko parengtame ir Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centro išleistame dokumentų rinkinyje apie 1941 m. Birželio sukilimą. Kaunietis sukilėlis Kęstutis Miklaševičius: kaimyno Antano Bardausko “namuose visad rasi įvairiausių proklamacijų, nukreiptų prieš prispaudėjus, prieš žydus, proklamacijų, šaukiančių į kovą už tėvynę (...) Visas šias proklamacijas man teko perskaityti”.¹⁶⁹ Kretingos sovchozo ūkvedžio Fabijono Valinsko iniciatyva valdiška rašomąja mašinėle buvo dauginami “p.Škirpos atsišaukimai”. Padaugintas LAF atsišaukimas “Brangūs vergaujantys broliai” buvo perduotas pranciškonų gimnazijos mokiniams, Gargždų agronomui Sidarbrui. “Kazys Sidabras, atspausdinęs daugiau egzempliorių, pasiuntė į kitus valsčius. Sevunė Slušnytė nuvežė į Budrių apylinkę”. Buvęs policininkas Ignas Slušnys platino šią proklamaciją tarp milicininkų. “Petras Simonaitis pasiuntė literatūrą (LAF atsišaukimus – L.T.) į savo valsčių”.¹⁷⁰ Plungiškiei patriotai, dar prieš Kalėdas užmezgę ryšį su Vokietija, iš gimnazijos paimta mašinėle, spausdino atsišaukimus tautiečiams, “kad nepasiduotų žydiškajai Rusijai nutautinami, išnaudojami.”¹⁷¹ Pavandenės valsčiaus antisovietinio

pogrindžio dalyvis Adomas Jurgelis: 1941 m. sausį “plačiai paskleidėm” LAF’o leidinį “Iš bolševikinės vergijos į naują Lietuvą”. Iš klebono gauta mašinėle padauginę, “vežėme į visas puses, kaip antai, mes – Varniams, o varniškiai – Tverams, Žarėnams, Laukuvai ir kitur. Per Kelmiškius gauna Šiauliai, Biržai, Tytuvėnai, Šiluva, Lioliai, net Tauragė ir Kaunas, per Luokę – Kaunatava, Tryškiai, Kaunas, Vilnius. Į Telšius atvežiau 3 egzempliorius – kun. Velavičiui, kurijai ir gimnazijai”. Kovo 19 d. LAF’o Centro Berlyne proklamaciją “Brangūs vergaujantys broliai” A.Jurgelis padaugino jau kovo 24 – ają, t.y. po 5 dienų, ir perdavė ją į Telšius, Varnius bei “kitas aukščiau minėtas vietas.”¹⁷² K. Škirpa rašo: “kuomet ryšiai su kraštu per “žaliąją sieną” jau buvo gana susitvarkę, buvo paskleistas (...) LAF paruoštas rašinys “Iš bolševikinės vergijos į naują Lietuvą”. Jis iš pradžių buvo siunčiamas tik mašinraštiniais nuorašais, bet nuo gruodžio 5 d. jau multiplikuotas rotoriumi, kiek pamenu, iš viso 800 egzempliorių”. Vėliau Šveicarijoje, patobulintas ir papildytas, rašinys buvo atspausdintas 5000 egz. mažo formato brošiūra. Iki karo pradžios spėta paskleisti Lietuvoje 2000 egz. “Bet reikalas nuo to ypatingai nenukentėjo, nes pogrindžio organizacijos savo priemonėmis rašinį pasidaugindavo”.¹⁷³ Apie karo išvakarėse Lietuvoje “skleidžiamas aktyvistų proklamacijas, kuriose buvo grąšinama naikinti žydus” savo dienoraštyje užsiemena Laikinosios vyriausybės ministras Jonas Matulionis.¹⁷⁴ Įrodymas, jog LAF vadovybės proklamacijos bei kt. dokumentai pasiekdavo Lietuvą yra ir į Sovietinio saugumo rankas patekę ir todėl archyvuose išlikę jų egzemplioriai.

LAF’o atsišaukimai Lietuvoje patekdavo į gerai išpurentą dirvą. Pasak K.Škirpos brošiūra “Iš bolševikinės vergijos į Lietuvą” “plačiuose gyventojų sluoksniuose buvo suprasta kaip savotiška direktyva ir veikė visus, ypač patriotinę jaunuomenę, kaip ugnies kibirkštis sprogstamąją medžiagą”.¹⁷⁵ Savaiame suprantama, jog tas pats pasakytina ir apie kitus LAF’o leidinius. O apskritai LAF dokumentų poveikis lietuvių sąmonei buvo ir yra kur kas didesnis, negu iš pirmo žvilgsnio atrodo. Jų antižydiškos nuostatos 1941 m. vasarą buvo perkeltos į Laikinosios vyriausybės įstatymus. Nacių okupacijos laikotarpio lietuviškosios periodikos, 1942 – 1944 m. leisto “Lietuvių archyvo” rašiniai, pokario metų lietuvių išėivijos spaudos straipsniai¹⁷⁶, 1977 m. disidentinėje “Aušroje” Žuvinto slapyvardžiu paskelbtas straipsnis, netgi kai kurie pastarojo dešimtmečio antisemitiniai rašiniai ne tik savo “argumentais”, bet ir stilistiškai kone atkartoja 1941 m. pavasarį LAF’o vyriausiosios vadovybės Berlyne išleistus atsišaukimus “Svetingumo atšaukimas žydams”, “Amžiams išvaduokime Lietuvą iš žydijos jungo” ir kt.

Žydų autoriai tvirtina, jog Vokietijos – SSRS karo išvakarėse LAFas ragino lietuvius žudyti žydus.¹⁷⁷ Visi jie remiasi 1965 m. dokumentų rinkinyje „Masinės žudynės Lietuvoje” paskelbtu 1941 m. kovo 19 d. atsišaukimu „Brangūs vergaujantieji broliai”, kurio antrasis punktas užsibaigia sakiniu: „Išdavikams bus tik tuomet dovanota, jei jie įrodys, kad likvidavo nors po vieną žydą”.¹⁷⁸ Šis skelbtasis atsišaukimo egzempliorius saugomas Lietuvos visuomeninių organizacijų archyve

(Priedas Nr. 10). Cituotoji frazė yra vienintelė ir visiškai nesiderinanti su visais kitais LAFo dokumentais, kuriuose kalbama apie svetingumo teisės žydams atšaukimą, jų išvaramą iš Lietuvos, bet ne apie žudymą. „Neradau duomenų, kad LAFo vadovybė būtų numachiusi pati imtis organizuoti žydų likvidavimą“, - tvirtina S. Sužiedėlis.¹⁷⁹ Beje, Lietuvos centriniame valstybės archyve saugomame to paties atsišaukimo egzemplioriuje frazės, raginančios žudyti žydus, nėra (Priedas Nr. 11). Lietuvos visuomeninių organizacijų archyvo egzemplioriuje ji įrašyta skliaustuose. Visa tai leidžia manyti, jog minėtąją frazę įrašė ne LAFo centras Berlyne, o pirašė nuo savęs (užtat ir skliaustuose) koks nors pavienis LAFo atsišaukimų multiplikatorius Lietuvoje. Juk LAFo atsišaukimai buvo ne tik gabenami par sieną iš Vokietijos į Lietuvą, bet ir atgabentieji dauginami Lietuvoje. Manychiau, jog reikia sutikti su S. Sužiedėliu, jog atskirų asmenų pasisakymai, ar atskiri aktyvistų pagrindžio lapeliai, rasti Lietuvoje, raginantys žudyti žydus, yra tiktai taisyklę patvirtinančios išimtys.¹⁸⁰ Net voldemarininkai – radikaliesieji lafistai – buvo numatę “žydų klausimą” spręsti ne jų fizinio sunaikinimo keliu. Šio požiūrio jie neatsisakė ir Lietuvą okupavus naciams, jau prasidėjus Holokaustui.¹⁸¹

Kodėl Lietuvoje, šalyje, kur nebuvo gilių antisemitizmo tradicijų, kur niekada nebuvo tikrų pogromų, 1940 – 1941 m. taip suvešėjo priešiškus žydams? Filosofas, antisemitizmo Lietuvoje tyrinėtojas Leonidas Donskis mano, jog „1941 metai buvo kažkokia keista išimtis, reiškinys, kuris iškrenta iš lietuviškosios tradicijos“.¹⁸² Tyrinėtojai nurodo eilę priežasčių: tradicinį antisemitizmą, dar prieš karą pradėjusias reikštingas fašistines ir sustiprėjusias nacionalistines lietuvių nuotaikas, kerštą už kai kuriuos žydų tautybės asmenų nusikaltimus 1940 – 1941 m., priešingus dviejų bendruomenių – lietuvių ir žydų – geopolitinius interesus.¹⁸³ Itin svarbi tarp šių priežasčių, manychiau, buvo pakutinioji. Atsiskleidžiant bolševizmo esmei, plečiantis represijoms, lietuviai laukė išsigelbėjimo iš vokiečių, žydai – priešingai. Vieni kitų nuotaikas puikiai juto. „Ir prie geriausių norų (kurių, deja, trūko) geopolitinė tikrovė stūmė abi visuomenes į diametraliai priešingas stovyklas, - tvirtina S. Sužiedėlis. – Gal klystu, tačiau manau, kad ir be LAFo vadovybės nurodymų lietuvių – žydų santykiai neišvengiamai būtų ėję konflikto ir antagonizmo link“.¹⁸⁴ „Kai dvi tautos gyvena toje pačioje žemėje, tačiau turi priešingas tautines vertybes, nesupranta viena kitos kultūros, yra abejingos (priešiškos – L. T.) viena kitos interesams ir yra apsuptos atmosferos, kurioje antisemitizmą kursto ir nacistinė propaganda, ir vietiniai prietarai, susidaro palankios sąlygos katastrofai“, - rašo Anatolis Lievenas.¹⁸⁵

Kitaip negu Lenkijoje, Vengrijoje, Rumunijoje, nepriklausomoje Lietuvoje nebuvo išleistas nė vienas antižydiškas juridinis aktas, o vyriausybė griežtai slopino antižydiškus ekscesus. Tačiau pagal nerašytą įstatymą, ypač 4 – ajame dešimtmety, žydai nebuvo priimami dirbti į valdžios įstaigas. Žydų tautybės darbuotojų pasirodymas 1940 – 1941 m. centrinės ir vietos valdžios įstaigose, kurias lietuviai buvo įpratę laikyti savo monopolium, dažnam atrodė, kaip visko, kas

lietuviška, pabaiga, kad ir pati valdžia yra žydiška. Tuo labiau, kad žydai, kaip moką lietuvių ir rusų kalbas, neretai buvo skiriami į labiausiai matomus – kadru bei speckyrių viršininkų, sekretorių, vertėjų postus.¹⁸⁶ Labiausiai tai buvo juntama Kaune. Kilus karui, pirmiausia bus areštuojami ir net žudomi tie žydai, kurie, anot arkivyskupo J. Skvirecko, „buvo įsibrovę į lietuviškas, seniau jiems uždaras, įstaigas“.¹⁸⁷ „Tai, kad saujelę žydų buvo galima matyti sovietinėje okupacinėje Lietuvos administracijoje, lietuviams buvo pakankamas (nors nepagrįstas) argumentas patikėti, kad sovietų valdžia yra žydų valdžia ir kad Lietuvos žydai išdavė savo šalį, tapdami Maskvos „penktąja kolona“, - konstatuoja Aleksandras Štomas.¹⁸⁸ „Žydų bendruomenė, kurios vadai tarpukariu buvo užkietę Lietuvos valstybės šalininkai, buvo sutapatinta su nekenčiamu, lietuvių valstybę sunaikinusi, komunizmu“, - rašo žydų padėties tarpukario Rytų Europoje, taip pat ir Lietuvoje, tyrinėtojas Ezra Mendelsonas.¹⁸⁹ Lietuviai greit užmiršo savuosius kolaborantus, tačiau net kelintoje kartoje atsimenta sovietams tarnavusius žydus.

Be aukščiau minėtųjų priežasčių, sąlygojusių antisemitizmo prasiveržimą 1941 m., buvo dar viena, mano galva, pati svarbiausioji: 4 – ojo ir 5 – ojo dešimtmečių sandūroje lietuvių tautą apėmusi gili moralinė krizė įsakmiai reikalavo „atpirkimo ožio“. Pasak L. Donskio, vis sunkiau darosi suvokti šiuolaikinio antisemitizmo esmę, nes jo tikrosios priežastys paslėptos povandeninėje ledkalnio dalyje.¹⁹⁰ „Žmonės niekada nebūna nei visiškai dorybingi, nei visiškai nedori, bet geri ir blogi priklausomai nuo to, kaip juos skatina ar provokuoja tam tikros aplinkybės, - tvirtina Sergis Romanas. – Kai blogis pasiekia neeilinį mastą, pirmiausia turėtume paklausti, koks istorinis klimatas ir kokios specifinės istorinės sąlygos sukūrė tam prielaidas“.¹⁹¹ Ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje prie panašios išvados priėjo Jonas Šliūpas: „visada, kada kur nors pasireiškia stipresnis antisemitizmas, galime būti tikri, kad bendruomenėje kažkas netvarkoje, kad antisemitizmas žmonėms pakišamas tik kaip priemonė užtušuoti tikrąsias negalavimo priežastis“.¹⁹² Keturios ar penkios žeminančios kapituliacijos, kurias Lietuva patyrė per labai trumpą laiką (4 – ojo dešimtmečio pabaigoje (1938 m. kovo 17 – osios Lenkijos ultimatumo priėmimas, Klaipėdos atidavimas Vokietijai 1939 m. pavasarį, žygio į Vilnių atsisakymas 1939 m. rugsėjį, po to sovietinės kariuomenės įgulų įsileidimas ir pagaliau 1940 m. birželio 15 – osios Maskvos ultimatumo priėmimas) palaužė tautos dvasią. Mykolas Römeris pastebėjo, jog „pralaimėjimas kovoje nedemoralizuoja, tuomet kai kapituliacija yra irimo pradžia. Ji susijusi su gėda, kai pralaimėjimas kovoje suteikia didvyriškumo aureolę“.¹⁹³ Smetonos – Merkio vyriausybė neparodžiusi nė menkiausio žesto ginti nepriklausomybę, net neįvardijusi agresijos ir nepareiškusi bent protesto, besąlygiškai priėmė SSRS ultimatumą. Smetonai pabėgus į užsienį, einas prezidento pareigas A. Merkys pakartotinai pareiškė, jog į Lietuvą įžengė draugiškos sąjunginės valstybės kariuomenė SSRS ir pačios Lietuvos interesais, taiką ir saugumą šiame Europos regione palaikyti.¹⁹⁴ Tuo metu Maskvoje buvęs užsienio reikalų ministras Juozas Urbšys paliepė savo ministerijos pareigūnams

sudaryti pasauliui įspūdį, jog Sovietų reikalavimai nėra ultimatumas, o tik pageidavimai.¹⁹⁵ Birželio 15 – ają kariuomenės vadas gen. Vitkauskas ir kariuomenės štabo viršininkas gen. Pundzevičius įsakė karuomenei, o Šaulių sąjungos vadas plk. Saladžius – šauliams draugiškai sutikti sovietų kariuomenę.¹⁹⁶

Pažymėtina, jo Kremliaus “kursas” 1940 m. vasarą Pabaltijyje buvo ne į “socialistinę revoliuciją”, o į teisėtumo regimybės okupacijai ir aneksijai sudarymą. Šiame reikale okupantams daugiausia galėjo pasitarnauti, ypač pradiniu laikotarpiu, ne vietinės kompartijos (todėl jos kurį laiką buvo laikomos nuošalėje), o teisėtos vyriausybės, autoritetingai, tautos pasitikėjimą turį politikai, visuomenės veikėjai, intelektualai. Deja, tokių žmonių Maskvos emisarai Lietuvoje – ypatingasis VKP (b) CK ir SSRS Liaudies Komisarų Tarybos įgaliotinis Vladimiras Dekanozovas ir Sovietų pasiuntinys Kaune Nikolajus Pozdniakovas – nesunkiai surado. Birželio 17 d. Prezidento pareigas einąs Merkys patvirtino vadinamąją Liaudies vyriausybę, pats atsistatydino ir tada naujosios vyriausybės premjeras Justas Paleckis pagal Lietuvos Respublikos Konstituciją tapo einančiu Prezidento pareigas. Atkreiptinas dėmesys, jog šalies okupavimo ir aneksavimo procesas vyko kone skrupulingai vadovaujantis Lietuvos Respublikos Konstitucija bei kitais teisės aktais.¹⁹⁷ Jeigu nukrypimų ir buvo, tai tik nežymių, kurių beveik niekas nepastebėjo. Visuomenei žinomų asmenų – valstiečių liaudininkų partijai artimo žurnalisto J.Paleckio, populiariausio šalies rašytojo, giliai patriotinių kūrinių autoriaus VDU profesoriaus Vinco Krėvės – Mickevičiaus, praeityje kelis kartus ministro ir netgi vyriausybės vadovo postą užėmusio Ernesto Galvanausko, Nepriklausomybės kovų dalyvio, kariuomenės vado gen. Vinco Vitkausko ir kt. – įėjimas į Liaudies vyriausybę kėlė žmonių pasitikėjimą šia vyriausybe. Per kelias dienas marionetinę Paleckio – Krėvės vyriausybę (Paleckiui perėmus prezidento postą, Užsienio reikalų ministras Krėvė ėjo ministro pirmininko pareigas) pripažino kone visos politinės visuomeninės jėgos: Seimo prezidiumas, kariuomenės, šaulių, savanorių kūrėjų, svarbiausiųjų ūkinių organizacijų atstovai, krikščionių demokratų ir valstiečių liaudininkų partijų vadovai.¹⁹⁸

V.Krėvės diriguojami Lietuvos pasiuntiniai įtikinėjo akredituotų šalių vyriausybes, jog naujoji vyriausybė Kaune yra teisėta, sudaryta konstitucine tvarka ir kad Lietuva nėra okupuota.¹⁹⁹ Užsienio diplomatai ne tik nebuvo iš Kauno atšaukti, bet birželio 21 d. vizitavo V.Krėvę, tuo pripažindami Liaudies vyriausybės teisėtumą.²⁰⁰

Nuo birželio pabaigos Lietuvoje prasidėjo komunistų rengtų mitingų vėjus. Jie vyko miestuose ir miesteliuose, bažnytkaimiuose ir net kaimuose. Jų dalyviai buvo įvairių tautybių žmonės, o oratoriai – daugiausia lietuviai (žydus minia neretai nušvilpdavo). “Internacionalą” (iš pradžių dar ir Lietuvos himną) grojo Lietuvos kariuomenės, šaulių, jaunalietuvių orkestrai.²⁰¹ Prezidentas Valdas Adamkus, tuomet Kauno “Aušros” gimnazijos moksleivis prisimena: “Tomis pirmosiomis okupacijos dienomis (ir mėnesiais – L.T.) į mitingus žmonių dar niekas nevarė.

Nemažos minios susirinkdavo savo noru, tik, turbūt, daugiausia vien iš smalsumo, kaip ir aš”.²⁰² Deja, ne vien iš smalsumo. Daug svėrė socialinės iliuzijos. Visi gyventojų sluoksniai ko nors troško, ir komunistai žadėjo patenkinti visus jų lūkesčius: atleisti “darbo valstiečius” (bolševikinis terminas, priešprieša “buožėms”) nuo mokesčių nepriemokų bei skolų (nebegrės varžytinės!), bežemius ir mažžemius – apdalyti žeme, pagerinti darbininkų padėtį, sumažinti miestuose butų nuomą, plėtoti kultūrą, sveikatos apsauga, užtikrinti demokratines laisves, tautų lygybę, įvesti civilinę metrikaciją. Liaudies ministrai važinėjo po šalį ir įtikinėjo žmones, jog kalbos apie Lietuvos nepriklausomybės pabaigą, rublio įvedimą, kolchozus, tikybos persekiojimą yra “liaudies priešų”skleidžiami gandai.²⁰³

Viskas buvo daroma svaiginančiu greičiu, kad žmonės nespėtų atsipeikėti, susivokti, kas vyksta. Senasis seimas buvo paleistas birželio 27 d., pranešta, jog bus renkamas naujas – liepos 5 – ają, o rinkimai įvyko liepos 14 – 15 dienomis. Populiarioje literatūroje kartojami teiginiai, jog Liaudies Seimo rinkimuose tedalyvavę 30, ar tik 15 proc. visų rinkėjų, yra pagrįsti vieninteliu šaltiniu – JPP (lenkiškai “Jedna pani powiedzala”). Išlikę, kad ir nevisi, archyviniai šaltiniai rodo, kad oficialūs valdžios paskelbti duomenys, jog rinkimuose dalyvavo 95,51 proc. turėjusių balsavimo teisę gyventojų, jeigu ir buvo padidinti, tai neperdaugiausia.²⁰⁴ Rinkimų rezultatai buvo suklastoti kitu atžvilgiu. 1940 m. buvo balsuojama atskirai už kiekvieną kandidatą. Rinkėjas gaudavo tiek kortelių su kandidatų pavardėmis, kiek jų toje rinkiminėje apygardoje bolotiravosi (nuo 8 iki 14). Tačiau užuot paskelbus, kiek balsų surinko atskirai kiekvienas kandidatas, tebuvo pranešta, jog už Lietuvos darbo sąjungos (taip 1940 m. vadinosi liūdnai pagarsėjęs “komunistų ir nepartinių blokas”) kandidatus balsavo 99,2 proc. visų rinkimuose dalyvavusių gyventojų. Tačiau archyviniai šaltiniai rodo, jog didelė kandidatų dalis gavo mažiau negu 50 proc. galimų balsų ir pagal Lieudies seimo rinkimų įstatymą nebuvo išrinkti. Mat, daugelis rinkėjų dalį kortelių, ypač su žinomų komunistų, žydų pavardėmis, mesdavo ne į balsadėžes, o kišdavosi sau į kišenes, mesdavo ant grindų, arba sugadindavo.²⁰⁵

Kodėl 1940 m. vasarą tiek daug žmonių susirinkdavo į komunistų organizuojamus mitingus, kodėl liepos 14 – 15 d. dauguma rinkėjų atėjo prie balsadėžių, kodėl 200 tūkst. kaimiečių šeimų (lietuvių, nes žydams nebuvo dalijama žemė nei per pirmąją, 1922 m., nei per antrąją, sovietinę, reformą) paprašė naujosios valdžios atrėžti joms kaimynų (“buožių”) žemės gabalą.²⁰⁶ Priežastys buvo įvairios – ir socialinės iliuzijos, ir baimė tapti “liaudies priešu” (buvo žymimi spaudu atėjusių balsuoti pasai), tačiau, bene, svarbiausioji – žmonių pasimetimas, nesuvokimas, kas vyksta. Eilinius žmones klaidino ir trikdė politikų ir intelektualų elgesys. Niekas nekvietė gyventojų boikotuoti Liaudies seimo rinkimus. Priešingai, populiarūs dienraščiai – krikščionių demokratų “XX amžius” bei valstiečių liaudininkų “Lietuvos žinios”, kurie liepos pradžioje nebuvo uždaryti kartu su kita nekomunisteina spauda, kiekviename numeryje ragino savo skaitytojus dalyvauti rinkimuose ir balsuoti už Lietuvos darbo, liaudies sąjungos kandidatus (kitokių kandidatų nebuvo).

1940 m. vasarą – didysis lietuvių inteligentijos blūdas. Nedaug tesurasime poetų ir prozaikų, menininkų ir mokslininkų, kurie tuomet nepašlovino Stalino ir jo Raudonosios armijos, arba bent neatidavė duoklės “nauju keliu pasukusiai Lietuvai”. Vincas Mykolaitis – Putinas, kurį okupacija užklupo Lietuvos užkampyje – Likėnuose, tuoj pat parašė eilėraštį “Darbo Lietuvai”.²⁰⁷ Skaidrią “naujosios Lietuvos” viziją paskutiniame (liepos 7 d.) “Naujosios Romuvos” numeryje nupiešė Juozas Keliuotis. LKP rinkimų programą parėmė Vaclovas Biržiška, Augustinas Janulaitis, Kazys Binkis (žinomą religinę giesmę perfrazavęs į “Nuo karo, bado, ugnies ir maro išgelbėk mus, Raudonoji armija”), dailininkai Juozas Mikėnas, Liudvikas Strolis, Stasys Ušinskas, Petras Kalpokas, Mečislovas Bulaka ir kt. Įžymus intelektualai.²⁰⁸ Liepos 21 d. susirinkusį galutinai numarinti Lietuvos valstybingumą Liaudies siemą eilėmis sveikino Kazys Boruta; jis nukalė ir “garsiąją” frazę: “parvežti į Lietuvą Stalino saulę”. Rugsjūtį paskelbtame sovietinių dainų konkurse, kuriame dalyvauti tiikrai niekas nevertė, II vietą laimėjo Kazys Jakubėnas (eil. “Niegrišta diena, kur praėjo”), o III – Antanas Miškinis (eil. “Išsilaisvinimas”); nepralenkiamas buvo Antanas Rūkas (eil. “Mes su Stalinu į saule”). Anot Solomono Vaintraubo, iš džiaugsmo šoko kazačioką Liudas Dovydėnas²⁰⁹ (kuris neužilgo bus “išrinktas” LSSR Aukščiausios Tarybos pirmininko pavaduotoju, ir kuris, atėjęs vokiečiams, lyg niekur nieko pareikš, kad dėl visko kalti žydai). Diplomata Vaclovą Sidzikauską “liūdesys apėmė matant, kaip su raudona vėliava po sceną švaistosi mūsų mielasis Kipras” (operoje “Tykusis Donas”).²¹⁰ Lenino skulptūrą lipdė Vytautas Kašuba²¹¹ ir t.t. ir t.t. Nei už Dovydėno, nei už kitų “naujojo gyvenimo” šlovintojų nugaros nestovėjo su naganu čekistas. 1940 m. vasarą prievartos, ypač intelektualams, dar nebuvo.

Literatūroje iki koktumo kartojama frazė apie Raudonąją armiją su gėlėmis pasitikusius žydus, tačiau retas lietuvis žino, jog okupacinę kariuomenę pirmieji sutiko karininkai, vykdydami savosios karinės vadovybės įsakymą. Kpt. Antanas Verksnys, tą vasarą tarnavęs Šiauliuose dislokuotos III divizijos štabe, savo atsiminimuose rašo, jog raudonarmiečius paisitiko ne tik “vienas kitas žydėlis”, bet ir 8 – ojo pėstininkų pulko vado plkn. Butkevičiaus bei kitų karininkų delegacija (su pagarbos atidavimu, trumpomis kalbomis, rankų paspaudimu ir gėlių įteikimu – L.T.), o divizijos tiekimo skyrius pripildė benzino į Šiaulius riedėjusių, tačiau, pritrūkus degalų, pakeliui įstrigusių sovietinių tankų bakus.²¹² Kariai dalyvavo komunistiniuose mitinguose, o 1941 m. vasario 23 – ają prisieks ištikimybę naujajai tėvynei. Beveik visi karininkai perėjo dirbti į RA 29 – ajį teritorinį šaulių korpusą, o ilgametis kariuomenės vadas gen. S.Raštikis darbavosi Krašto apsaugos ministerijos likvidacinėje komisijoje (buvo faktinis jos pirmininkas).

Deja, teisus Maskvos žurnalistas I.Sedych, 1990 m. sakęs, jog Lietuvos Seimo delegacijos nevežė į Maskvą su antrankiais, kaip čekų Dubčeko, nelaikė kalėjime, kaip lenkų Gomulkos, nesušaudė, kaip vengrų Nagy. Dar daugiau karčios tiesos Br.Railos žodžiuose “Hacha (Čekoslovakijos prezidentas 1939 m. – L.T.) nusilenkė smurtui, bet niekada neprašė ir joks čekų

poetas neprašė, kad Čekija būtų prijungta prie Reicho. Net norvegų Kvislingas, kurio pavardė tapo kolaboracijos ir išdavystės sinonimu, neprašė Hitlerio, kad Norvegija būtų prijungta prie Vokietijos (...) Prancūzų okupacinio laikotarpio prezidentas Petainas ir jo ministras pirmininkas Lavalis (...) neprašė, kad Prancūzija būtų paversta vakarine Reicho provincija”.²¹³ “Lietuva įkrito į Sovietų Sąjungos glėbį lengvai – be aktyvaus ir pasyvaus pasipriešinimo (...), įkrito lengviau nei bolševikai tikėjosi”, - pagrįstai daro išvadą J.Brazaitis.²¹⁴ Stalinas ir Molotovas pasiekė savo tikslą Lietuvoje, kaip, beje, ir Latvijoje, Estijoje: okupacijai ir aneksijai buvo sudaryta teisėtumo, savanoriško įsijungimo į SSRS regimybė.

Viena politinio lietuvių oportunistų priežasčių buvo manymas, jog nuolankumas apsaugos tautą nuo represijų. Tačiau tai buvo iliuzija, nes potencialių priešų sunaikinimas, arba bent izoliavimas buvo užprogramuota bolševikinėje ideologijoje. Sovietinė tikrovė jau 1940 m. rudenį išskleidė iliuzijas: smukęs gyvenimo lygis, smurtas, prasidėję masiniai areštai, po to ir trėmimai, žmogiškosios savigarbos ir tautinio orumo trypimas. Lietuvių savijauta buvo bjauri, dvasia sužalota. Moralinė tautos krizė, prasidėjusi 1938 m. pavasarį, savo kulminaciją pasiekė 1940 – 1941 m. Po daugybės patirtų pažeminimų ir nusižeminimų lietuviai siekė reabilituotis savo pačių akyse. Tauta, kaip ir žmogui, lengviau atsigauti po nuopuolio, kai atsakomybė užkraunama kitams. Pasak Nikolajaus Berdiajevo, “kai žmonės jaučiasi nelaimingi ir savo asmenines nelaimes sieja su istorinėmis nelaimėmis, tai jie ieško kaltininko, kurį būtų galima padaryti už visas nelaimes atsakingu. Tai nedaro garbės žmogaus prigimčiai, bet žmogus jaučia nusiramimą ir būna patenkintas, kai kaltininkas rastas ir jo galima neapkęsti, bei jam keršyti. Nieko nėra lengviau, kaip žemo sąmoningumo žmones įtikinti, kad dėl visko kalti žydai. Emocinė dirva visada paruošta sukurti mitą apie pasaulinį žydų sąmokslą, apie slaptąsias žydų – masonų jėgas ir pan”.²¹⁵ Lietuviai susikūrė mitą apie šalies nepriklausomybę pražudžiusius, uoliai okupantui talkinančius, tautiečius kankinančius ir tremiančius iš tėvynės žydus. Tik brandi asmenybė (tauta) imasi atsakomybę sau. Lietuvių įniršis nukrypo prieš žydiškąjį komunizmą arba tiesiog prieš žydus. Kilus karui, komunistų vadai, aukštesniojo rango sovietiniai pareigūnai, enkavedistai ir enkagėbistai pabėgo, liko tik eiliniai komunistai, komjaunuoliai, iš sovietų valdžios gavę žemės naujakuriai, o svarbiausia – bejėgiai ir nekenčiami, su komunistais sutapatinti žydai.

1941 m. Lietuvoje įvyko tai, kas epidemijų metais atsitikdavo viduramžių Europoje, kas po I pasaulinio karo darėsi Vokietijoje, o dabar vyksta Rusijoje – kalti tapo žydai. 1941 m. pavasarį LAF'o vadovybė konstatavo: Lietuivis “gyventojų nusistatymas yra griežtai antikomunistinis ir antižydiškas”.²¹⁶ Greit buvo užmiršti savi kapitulantai (gen.S.Raštikis 1941 m. birželio pabaigoje grįžo į Lietuvą “ant balto žirgo”, kaip Laikinosios vyriausybės krašto apsaugos ministras), kolaborantai (nenukentėjo prof. V.Krėvė), 1940 m. vasarą daugiau negu bet kas pasitarnavęs okupantams; lengvu išgąščiu atsipirko L.Dovydenas). Pirmosiomis karo dienomis Kauno

metropolito ar arkivyskupo J.Skvirecko pagalbininkas vyskupas Vincentas Brizgys, bene įtakingiausias asmuo bažnytinėje hierarchijoje, buvo pasirengę gelbėti netgi “nesusipratusius”, anot LAF’o proklamacijos, “savuosius paklydėlius” – LSSR Liaudies Komisarų Tarybos pirmininką Mečislovą Gedvilą, LSSR Plano komisijos pirmininką 15 metų Lietuvos kalėjimuose išsėdėjusį Pijų Glovacką, LSSR Švietimo liaudies komisaro pavaduotoją Juozapą Žiugždą, tiktai vyskupo užtarimo neprireikė, nes anie spėjo pabėgti į Rusiją.²¹⁷ Lietuvių nacionalistų partijos, į kurią 1941 m. vasarą susibūrė voldemarininkai, labiausiai pronaciškai nusiteikę elementai, generalinis sekretorius Zenonas Blynas patarė Rokiškio apskrities viršininkui “atidžiai žiūrėti, kad be reikalo nenaikinti lietuvių. Atsargiai su represijomis komjaunuoliams”. Prminęs Lietuvoje gyvenančius žydus, lenkus, rusus, patarė “atsiminti, kad mūsų tėra du milijonai (...), patys nesiskerskim”.²¹⁸

Lietuviai nemėgsta kalbėti apie nemalonus praeities dalykus. Po 50 metų trukusios okupacijos, kai buvo juodinamos visos nepriklausomybės siekio apraiškos, diegiamas menkavertiškumo kompleksas, Lietuvoje klesti žygių ir kančių kultas, populiarai herojiškoji – mazochistinė istorijos samprata. Tauta nori matyti savo istoriją „gražią” – tik kovas ir kančias,²⁰⁴ o dėl visų netolimos praeities nelaimių kaltinti „kitus”, pirmiausia žydus. Savikritiškas požiūris į praeitį tarp lietuvių ne itin populiarus. Nemalonių praeities problemų kėlimas į dienos šviesą dažnam atrodo kaip Lietuvos šmeižimas ir juodinimas.

Išvados

Pirmaisiais sovietinės okupacijos metais (1940 – 1941) labai paaštrėjo lietuvių – žydų santykiai, antisemitizmas krašte peraugo į naują, žydams grėsmingą lygį.

Greta ankstesniųjų įvaizdžių – krikščionių priešo, lietuvių išnaudotojo, dykaduonio, didelės lietuvių tautos dalies dąmonėje susiformavo naujas žydo – komunisto, Lietuvos išdaviko, uolaus okupanto talkininko įvaizdis.

Lietuvių aktyvistų fronto (LAF) vadovybė, į kurios sudėtį įėjo visų politinių lietuvių jėgų atstovai, atšaukė žydams svetingumo Lietuvoje teisę ir primygtinai ragino juos apleisti kraštą. LAF Centro Berlyne antižydiški atsišaukimai bei kiti dokumentai pasiekdavo Lietuvą ir darė didžiulį poveikį lietuvių sąmonei. Tačiau nėra įrodymų, kad LAF būtų kvietęs lietuvių žudyti žydus, kaip neretai tvirtinama istoriografijoje.

Lietuvių kaltinimai žydams buvo/ yra nepagrįsti. Faktinė medžiaga rodo, jog 1940 – 1941 m. žydai nevaidino jokio ypatingo vaidmens sovietinės valdžios, taip pat ir jos represinių institucijų struktūrose (1941 m. pavasarį tarp visų LSSR NKGB darbuotojų žydų buvo maždaug 10,6, o vien tarp aukščiausios grandies pareigūnų – 5,3 proc.; tarp vadovaujančių jų NKVD darbuotojų – 8,4 proc.). O nukentėjo žydai nuo sovietų valdžios daugiau negu lietuviai: beveik per pus sumažėjo

žydų vidurinių mokyklų skaičius, netoleruojama hebrajų kalba, švenčių dienos statuso neteko šeštadienis; žydus skaudžiausiai palietė turto nacionalizacija. Per vienerius metus buvo areštuota beveik 500, o iš viso represuota 2,6 tūkst. Žydų. Tarp 1941 m. birželio tremtinių žydų buvo 13,5 proc., kai tarp visų krašto gyventojų – maždaug 8 proc.

Labai sustiprėjusį lietuvių priešiskumą žydams sąlygojo eilė priežasčių, tarp kurių svarbiausios buvo dvi: 1) skirtinga geopolitinė abiejų tautų orientacija; ir 2) 4 – ojo ir 5 – ojo dešimtmečių sandūroje lietuvių tautą apėmusi gili moralinė krizė, įsakmiai reikalavusi “atpirkimo ožio”, kuriuo buvo padaryti žydai.

¹ Žr. apie tai: L.Truska. Ir atleis mums mūsų tėvų bei senelių nuodėmes. Apie holokaustą Lietuvoje 1941 m. – Kultūros barai, 1999, Nr. 5, p. 64.

² Lietuvos archyvo II tomo straipsnių pavadinimai: „Žydai lietuviškoje spaudoje“, „Kaip žydai užvaldė lietuviškas įmones ir jose šeimininkavo“, „Žydai skundžia lietuvius bolševikams“, „Darbininkių moterų grumtynės su bolševikų milicija ir žydais“.

³ V. Krėvė, Bolševikų invazija ir liaudies vyriausybė. Atsiminimai, Vilnius, 1992, p.36.

⁴ P. Šilas, Mano kryžiaus kelių odisėja, Vilnius, 1994, p. 84.

⁵ M. Biržiška, Lietuvių tautos kelias, t. 1, Los Angeles, 1952, p. 44.

⁶ A. Damušis, Profesorius Zenonas Ivinskis. – Laisvė, 1972, Nr. 54, p. 19.

⁷ Z. Ivinskis, Lietuva ir žydai istorijos šviesoje. – Aidai, 1972, Nr. 1, p. 28. Straipsnio išvadose autorius šį teiginį švelnina: jaunosios žydų kartos užsitrauktą kaltę negalima priskirti visiems žydams (p. 30).

⁸ 1941. 07. 05 B. Balučio laiškas Antanui Smetonai. – Antano Smetonos korespondencija. 1940 – 1944, Kaunas, 1999, p. 50.

⁹ Arkivyskupo J. Skvirecko dienoraštis paskelbtas: 1941 m. Birželio sukilimas. Dokumentų rinkinys. Sudarė Valentinas Brandišauskas, Vilnius, 2000, p. 269 – 273.

¹⁰ Cituoju pagal Žuvinto straipsnį, perspausdintą Tomo Venclovos knygoje „Vilties formos. Eseistika ir publicistika, Vilnius, 1991, p. 140 – 142.

¹¹ A. Damušis, Kuriuo keliu į XXI amžių? – Lietuvos aidas, 1997. 09. 25.

¹² K. Bobelis, Nereikia ieškoti mesijų. – Respublikos varpai, 1997. 07 – 08.

¹³ J. Mikelinskas, Teisė likti nesuprastam, arba Mes ir jie, jie ir mes“, - Metai, 1996, Nr. 8 – 9, pp. 127 – 129; J. Mikelinskas, Ar yra atsakymas į klausimą „kodėl?“, - Valstiečių laikraštis, 1999, Nr. 46.

¹⁴ Protestuoja ir du Seimo nariai. – Lietuvos rytas, 1998. 12. 11.

¹⁵ J. Morkus, pas juos ir pas mus. – Šiaurės Atėnai, 1998. 03. 21 (Nr. 11).

¹⁶ T. Venclovos straipsnis „Žydai ir lietuviai“ 1975 m. buvo paskelbtas „samizdato“ leidiny „Tarbut“ (žurnalo „Jevreji v. SSRS“ priede). 1976 m. jį persispausdino Izraelyje rusų kalba išeinanti „Naša strana“ ir tik 1978 m. lietuvių kalba „Akiračiai“. Jis įdėtas ir į T. Venclovos knygą „Vilties formos“ (psl. 130 – 138).

¹⁷ A. Terleckas, „Dar kartą apie žydus ir lietuvius“. – Akiračiai, 1979, Nr. 8.

¹⁸ S. Sužiedėlis, „Penkiasdešimčiai metų praėjus: lietuvių tautos sukilimo ir Laikinosios vyriausybės istorijos interpretacijų disonansai“, - Metmenys, Nr. 61 (1991); To paties, „1941 metų sukilimo baltosios dėmės“, - Akiračiai, 1991, Nr. 9, 10, 1992, Nr. 1

¹⁹ V. Brandišauskas, „Nacionalizmas rezistencinių organizacijų valstybės modelyje“, - Akiračiai, 1995, Nr. 5; To paties, „Lietuvių ir žydų santykiai 1940 – 1941 metais“, - Darbai ir dienos, 1996, Nr. 2.

²⁰ A. Anušauskas, V. Vosyliūtė, „Represijų mechanizmas 1940 – 1941 metais“, - Lietuvos gyventojų genocidas, t. 1, Vilnius, 1992; A. Anušauskas, Lietuvos tautos sovietinis naikinimas 1940 – 1958 metais, Vilnius, 1996; A. Anušauskas, „KGB Lietuvoje 1940 – 1991 metais“, - Lietuvos archyvai, t. 8 (1997); A. Anušauskas, „Teroras ir karo nusikaltimai“, - Sovietinis saugumas Lietuvoje 1940 – 1953 metais, Vilnius, 2000.

²¹ L. Truska, „Lietuvos valdžios įstaigų rusifikavimas 1940 – 1941 metais“, - Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo instituto darbai, 1996, Nr. 1; L. Truska, „Ar 1940 metais žydai nusikalto Lietuvai?“, - Akiračiai, 1997, Nr. 7; L. Truska, „Lietuvos SSR MVD – MGB personalo tautinė sudėtis 1940 – 1953 m.“ – Lituanistica, 1998, Nr. 4; L. Truska, „MVD – MGB darbuotojų personalinė sudėtis“, - Sovietinis saugumas Lietuvoje 1940 – 1953 metais, V., 2000.

²² N. Maslauskienė, „Lietuvos komunistų tautinė ir socialinė sudėtis 1939 m. pabaigoje – 1940 m. rugsėjo mėn.“, - Genocidas ir rezistencija, 1999, Nr. 1; N. Maslauskienė, „Lietuvos komunistų sudėtis 1940 m. spalio – 1941 m. birželio mėn.“, - Ten pat, 1999, Nr. 2.

²³ D. Levin, „The Jews and the Socio – economic Sovietization of Lithuania 1940 – 1941“, - Soviet Jewish Affairs, vol. 17, No 2, 3 (1987); D. Levin, Baltic Jews Under The Soviets 1940 – 1946, Jerusalem, 1994.

²⁴ S. Atamukas, Lietuvos žydų kelias nuo XV amžiaus iki XX a. pabaigos, Vilnius, 1998, p. 206 – 229.

²⁵ D. Levin, The Lesser of Two Evils: Eastern European Jewry under Soviet Rule 1939 – 1941, Philadelphia – Jerusalem, 1995.

²⁶ LCVA, F. 378, Ap. 10, B. 688, L. 118.

²⁷ Ten pat, L. 119 – 120.

²⁸ Ten pat, L. 126.

²⁹ Ten pat, L. 35.

³⁰ Ten pat, L. 130.

³¹ 1939. 09. 21 VSD biuletėnis, - LCVA, F. 378, Ap. 10, B. 187, L. 148.

³² 1940. 06. 15 Valstybės saugumo policijos Mariampolės apygardos biuletėnis, - Ten pat, B. 611, L. 187.

³³ Ten pat.

³⁴ 1940. 06. 12 Valstybės saugumo departamento biuletėnis, - LCVA, F. 378, Ap. 10, B. 225, L. 695. Plg.

³⁵ 1940. 06. 02 Valstybės saugumo policijos Vilniaus apygardos biuletėnis, - Ten pat, B. 699, L. 556.

³⁶ 1940. 05. 31 Valstybės saugumo policijos Vilniaus apygardos biuletėnis, - Ten pat, L. 555.

³⁷ D. Levin, Trumpa žydų istorija Lietuvoje, Vilnius, 2000, p. 146.

³⁸ 1940 m. birželio 18 d. einąs Prezidento pareigas J. Paleckis kalbėjo: „bus atkreiptas rimtas dėmesys į tautybių lygybės principo įgyvendinimą ir griežtą šovinizmo pašalinimą (...) Pradėdama darbą, vyriausybė kviečia visus Lietuvos Respublikos piliečius, nežiūrint jų padėties, tautybės ir tikybos, darniai jungtis bendram darbui mūsų brangios

- Tėvynės gerovei'' (Respublikos prezidentas apie svarbiausius naujosios vyriausybės uždavinius, - Lietuvos aidas, 1940. 06. 19 (Nr. 286), p. 1.
- ³⁹ LCVA, F – R 1019, Ap. 1, B. 1, L. 39.
- ⁴⁰ S. Ginaitė – Rubinsonienė, Atminimo knyga. Kauno žydų bendruomenė 1941 – 1944 metais, Vilnius, 1999, p. 21.
- ⁴¹ LCVA, F, 378, Ap. 10, B. 225, L. 712 – 713.
- ⁴² 1940. 06. 26 Valstybės saugumo policijos Mariampolės apygardos biuletenis, - LCVA, F, 378, Ap. 10, B. 611, L. 199.
- ⁴³ Žr.: L. Truska, 1940 metų „Liaudies’’ Seimo rinkimai. 1. Politinė padėtis Lietuvoje rinkimų išvakarėse, - Lituania 1995, Nr. 1, p. 23 – 25.
- ⁴⁴ 70000 darbo žmonių vakar demonstravo Kauno gatvėse, - Lietuvos aidas, 1940. 06. 25, p. 1; Liaudies džiaugsmo gražieji momentai, - Ten pat, 1940. 06. 26 (Nr. 299), p. 1; Neužmiršamos valandos, - Ten pat, 1940. 06. 26 (Nr. 300), p. 7.
- ⁴⁵ 1940. 06. 27 Valstybės saugumo policijos Vilniaus apygardos biuletenis, - LCVA, F, 378, Ap. 10, B. 699, L. 587 – 588.
- ⁴⁶ 1940. 07. 11 Valstybės saugumo policijos Vilniaus apygardos biuletenis, - Ten pat, L. 621.
- ⁴⁷ 1940. 07. 22 apskričių viršininkų pranešimų apie įvykius santrauka, - LCVA, R – 754, Ap. 3, B. 309, L. 154 – 156.
- ⁴⁸ 1940. 07. 29 apskričių viršininkų pranešimų santrauka, - Ten pat, L. 115.
- ⁴⁹ Apie 1940 m. vasarą rengtų mitingų mechanizmą žr. 43 – oje išnašoje nurodytą šaltinį, p. 20 – 25. Dabartinis Lietuvos Respublikos Prezidentas Valdas Adamkus prisimena, jog „pirmosiomis okupacijos dienomis į mitingus žmonių dar niekas nevarė. Nemažos minios susirinkdavo savo noru, tik turbūt daugiausia vien iš smalsumo, kaip ir aš’’, - Likimo vardas – Lietuva. Apie laiką, įvykius, žmones, Kaunas, 1998, p. 10.
- ⁵⁰ 1940. 08. 05 Valstybės saugumo policijos Panevėžio apygardos biuletenis, - LCVA, F, 378, Ap. 10, B. 688, L. 171 – 172.
- ⁵¹ 1940. 08. 17 Seinų apskrities viršininko pranešimas Vidaus reikalų ministerijos Informacijos biurui, - LCVA, R – 754, Ap. 3, B. 309, L. 18 – 24.
- ⁵² Žr. apie tai 1940. 07. 02 ir 15 d. Valstybės saugumo policijos Marijampolės apygardos bei liepos 11 ir 22 d. Vilniaus apygardos biuletenius, - LCVA, F, 378, Ap. 10, B. 611, L. 215, 246; B. 699, L. 622 – 623, 653.
- ⁵³ Žr. apie tai: L. Truska, 1940 metų „Liaudies’’ Seimo rinkimai. 2. Rinkimų rezultatai, - Lituania, 1995, Nr. 1, p. 29 – 37.
- ⁵⁴ Lietuvos Liaudies Seimas. Stenogramos ir medžiaga, Vilnius, 1985, p. 31 – 34, 110, 129.
- ⁵⁵ Žydai, - Lietuvių enciklopedija, t. 35, Bostonas, 1966, p. 292.
- ⁵⁶ L. Truska, Antanas Smetona ir jo laikai, Vilnius, 1996, p. 302. Pagal N. Maslauskienės apskaičiavimus žydai sudarė 31% LKP narių (žr. 23 išnašoje nurodytą jos straipsnį, p. 87).
- ⁵⁷ Ten pat.
- ⁵⁸ S. Atamukas, Min. veik., p. 217; N. Maslauskienė, min. str. (žr. 23 išnašą).
- ⁵⁹ S. Atamukas, Min. veik., p. 216.
- ⁶⁰ L. Truska, Lietuvos valdžios įstaigų rusifikavimas 1940 – 1941 m., p. 16. Plg. N. Maslauskienė, min. str. (žr. 23 išnašą), p. 37 – 38.
- ⁶¹ Ten pat.
- ⁶² 1941. 05. 10 LLKJS CK sekretoriaus F. Bieliausko pateikti LKP CK – tui duomenys, - LVOA, F, 1771, Ap. 2, B. 226, L. 44 – 45.

-
- ⁶³ Lietuvos komunistų partijos istorijos apybraiža, t. 3, Vilnius, 1985, p. 36.
- ⁶⁴ Naujasis LKP(b) Centro Komitetas, - Tiesa, 1941. 02. 11.
- ⁶⁵ L. Truska, Valdžios įstaigų rusifikavimas, p. 8.
- ⁶⁶ M. Josadė, Laiškai dukrai į Izraelį, - Lietuvos rytas, 1993. 11. 03.
- ⁶⁷ L. Truska, Lietuvos valdžios įstaigų rusifikavimas, p. 8 – 9.
- ⁶⁸ Ten pat.
- ⁶⁹ Konferencijos protokolas, - LVOA, F. 3110, Ap. 3110, B. 1, L. 8 – 9, 80 – 81.
- ⁷⁰ Dokumentas „Kretingos apkomo ir valkomų sąstatas“, - Ten pat, F. 494, Ap. 4, B. 44, L. 1.
- ⁷¹ L. Truska, Lietuvos valdžios įstaigų rusifikavimas, p. 9.
- ⁷² Ten pat.
- ⁷³ Visi aukščiau pateikti duomenys paimti iš: S. Atamukas, min. veik., p. 219.
- ⁷⁴ L. Truska, Lietuvos valdžios įstaigų rusifikavimas, p. 21 – 22.
- ⁷⁵ 1941. 01. 07 LKP Šiaulių miesto komiteto patvirtintų darbuotojų sąrašas, - LVOA, F. 3113, Ap. 3113, B. 1, L. 42 – 44.
- ⁷⁶ 1940. 11. 18 LKP Alytaus apskrities komiteto patvirtintų darbuotojų sąrašas, - Ten pat, F. 1308, Ap. 19, B. 5, L. 143 – 154.
- ⁷⁷ L. Truska, Lietuvos valdžios įstaigų rusifikavimas, p. 19 – 21; S. Atamukas, min. veik., p. 213.
- ⁷⁸ L. Truska, Glavlito veikla Lietuvoje 1940 – 1947 metais, - Lietuvos istorijos metraštis. 1996 metai, Vilnius, 1997, p. 219.
- ⁷⁸ Sovietinis saugumas Lietuvoje 1940 – 1953 metais, p. 90.
- ⁷⁹ Vl. Radzevičius, Pirmieji bolševikų žingsniai, - Lietuvių archyvas, T. 1, Kaunas, 1942, p. 13 – 16. Plg.: A. Anušauskas, Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940 – 1958 metais, p. 30.
- ⁸⁰ Anušauskas A. Sąlygų ruošimas represijoms. – Lietuvos gyventojų genocidas 1939 – 1944. T.I.V., 1992, P. XVII.
- ⁸² Sovietinis saugumas Lietuvoje 1940 – 1953 metais, p. 93.
- ⁸³ Ten pat, p.94.
- ⁸⁴ Ten pat, p. 98 – 99.
- ⁸⁵ Ten pat, p. 100.
- ⁸⁶ Ten pat, p. 101.
- ⁸⁷ Ten pat, p. 93 – 95, 99 – 102.
- ⁸⁸ Ten pat, p. 75.
- ⁸⁹ Lietuvių į SSRS išvežimo vykdytojai, - Ateitis, 1943. 01. 16; A. Anušauskas, min. veik., p. 81.
- ⁹⁰ L. Truska. Lietuvos valdžios įstaigų rusifikavimas, p. 12, 24 – 25. Plg.: Dov Levin, Baltic Jews under the Soviets, p. 27.
- ⁹¹ Ten pat, p. 11 – 12.
- ⁹² Pagal mano apskaičiavimus iki 1941 m. birželio 22 d. į Lietuvą buvo atsiųsta apie 3 tūkst. darbuotojų (Lietuvos valdžios įstaigų rusifikavimas, p. 7). Maždaug tokį patį skaičių nurodo ir A. Atamukas (Min. veik., p. 217).
- ⁹³ Išsamiau apie tai žr.: L. Truska, Lietuvos valdžios įstaigų rusifikavimas 1940 – 1941 m.
- ⁹⁴ Žydų tautybės Dusetų komjaunuolio „Der Emės“ redakcijai atsiųstas, bet neišspausdintas straipsnis, - LVOA, F. 1771, Ap. 2, B. 179, L. 39.

- ⁹⁵ A. Atamukas, min. veik., p. 221.; D. Levin, Min. veik., p. 2 – 3. Tačiau D. Levinas apsirinka, tvirtindamas, jog sovietų valdžia panaikino aukštosiose mokyklose žydų jaunuolių priėmimo normą (numerus clausus). Jo nepriklausomoje Lietuvoje niekada nebuvo.
- ⁹⁶ S. Ginaitė – Rubinsonienė, min. veik., p. 27.
- ⁹⁷ S. Atamukas, min. veik., p. 214.
- ⁹⁸ Lietuvos TSR istorija, t. IV, Vilnius, 1975, p. 30.
- ⁹⁹ L. Truska, Periodinė spauda Lietuvoje 1918 – 1940 m., - Kultūros barai, 1996, Nr. 5, p. 71.
- ¹⁰⁰ 1941 m. pradžios Agitpropo dokumentas „Respublikinių ir sritinių laikraščių ir žurnalų tiražų suvestinė“, - LVOA, F. 1771, Ap. 2, B. 384, L. 36.
- ¹⁰¹ S. Atamukas, min. veik., p. 215.
- ¹⁰² Biuro posėdžio protokolas, - LVOA, F. 1771, Ap. 1, B. 7, L. 5.
- ¹⁰³ S. Atamukas, min. veik., p. 215.
- ¹⁰⁴ Ten pat.
- ¹⁰⁵ Šiaulių miesto ir Telšių bei Kėdainių apskričių vykdomųjų komitetų sprendimai, - LCVA, R – 754, Ap. 3, B. 46, L. 2 – 3, 6, 14.
- ¹⁰⁶ Ten pat, Ap. 3, B. 535, L. 32.
- ¹⁰⁷ Bendras suimtųjų skaičius iš: A. Anušauskas, min. veik., p. 31. Suimtųjų žydų skaičių pateikia A. Atamukas (Min. veik., p. 224)
- ¹⁰⁸ 1941. 03. 29 LSSR NKGB dokumentas „Apie kontrrevoliucinę nacionalistinių žydų organizacijų veiklą“, - Lietuvos ypatingasis archyvas, K – 1, Ap. 10, B. 4, L. 179 – 198. Šią bylą aptiko ir kai kuriuos jos duomenis panaudojo S. Atamukas (Pokalbis su Solomonu Atamuku. Kiekvienas žmogus turi pasodinti medį. – Akiračiai, 2000 Nr. 3 ir 4).
- ¹⁰⁹ V. Brandišauskas, Siekiai atkurti Lietuvos valstybingumą (1940. 06 – 1941. 09), p. 47.
- ¹¹⁰ Lietuvos gyventojų genocidas, t. 1, 1939 – 1941. Antrasis pataisytas ir papildytas leidimas. Vilnius, 1999, p. 62.
- ¹¹¹ Ten pat.
- ¹¹² D. Levinas, Lietuvos žydų areštai ir trėmimai 1940 – 1941 metais, - Pergalė, 1990, Nr. 1, p. 111.
- ¹¹³ LCVA, F. 378, Ap. 10, B. 225, L. 769.
- ¹¹⁴ D. Levin, Trumpa žydų istorija Lietuvoje, Vilnius, 2000, p. 150.
- ¹¹⁵ V. Senūta. Paskutinis žydas Vilniaus žydų kvartale – gete. – Naujoji viltis, 1990, Nr. 23, p. 101.
- ¹¹⁶ D. Levin, Trumpa žydų istorija Lietuvoje, p. 151; S. Atamukas, min. veik., p. 227.
- ¹¹⁷ 1940. 07. 24 Valstybės saugumo policijos Vilniaus apygardos biuletenis, - LCVA, F. 378, Ap. 10, B. 699, L. 664.
- ¹¹⁸ Žr. 108 išnašą, L. 191 – 192.
- ¹¹⁹ Ten pat, L. 194 – 195.
- ¹²⁰ S. Atamukas, min. veik., p. 227.
- ¹²¹ Žr. 108 išnašą, L. 180.
- ¹²² S. Atamukas, min. veik., p. 227.
- ¹²³ Žr. 108 išnašą, L. 183 – 184.
- ¹²⁴ Ten pat, L. 196.
- ¹²⁵ S. Ginaitė – Rubinsonienė, Min. veik., p. 21.
- ¹²⁶ Cituoju pagal: S. Atamukas, Min. veik., p. 228.

- ¹²⁷ 1940. 06. 25 Valstybės saugumo policijos Marijampolės apygardos biuletenyje rašoma, jog 3 žydai buvo sužaloti, 3 apmušti ir išdaužyti 17 namų bei krautuvių langai. „Atrodo, kad nukentėjusiųjų yra ir daugiau, bet jie policijai nesiskundžia“, - rašoma biuletenyje, - LCVA, F. 378, Ap. 10, B. 611, L. 190 – 193.
- ¹²⁸ 1940. 06. 27 Valstybės saugumo departamento biuletėnis, - Ten pat, B. 225, L. 706.
- ¹²⁹ 1940. 07. 10 apskričių viršininkų pranešimų apie įvykius santrauka, - LCVA, R – 754, Ap. 3, B. 309, L. 184.
- ¹³⁰ 1940. 07. 06 apskričių viršininkų pranešimų apie įvykius santrauka, - Ten pat, L. 195.
- ¹³¹ Ten pat, L. 158.
- ¹³² 1940. 07. 07 apskričių viršininkų pranešimų apie įvykius santrauka, - Ten pat, L. 193.
- ¹³³ 1940. 08. 17 apskričių viršininkų pranešimų apie įvykius santrauka, - Ten pat, L. 30
- ¹³⁴ 1940. 07. 01 Valstybės saugumo departamento biuletėnis, - LCVA, F. 378, Ap. 10, B. 225, L. 714.
- ¹³⁵ 1940. 07. 10 Valstybės saugumo departamento biuletėnis, - Ten pat, L. 743 - 745.
- ¹³⁶ V. Brandišauskas, Lietuvių ir žydų santykiai 1940 – 1941 metais, p. 51 – 52.
- ¹³⁷ Plačiau apie „Lietuvai vaduoti sąjungą“ žr.: V. Brandišauskas, Siekiai atkurti Lietuvos valstybingumą, p. 48 – 49.
- ¹³⁸ „Lietuva – lietuviams! Broliai ir sesės!“, - LVOA, F. 3377, Ap. 55, B. 50, L. 227 – 228; „Lietuvi, pabusk!“, - Ten pat, L. 229 – 230.
- ¹³⁹ Dokumentas apie „Lietuvos apsaugos gvardijos“ artimiausius uždavinius, - Laisvės kovų archyvas, T. 11, Kaunas, 1994, p. 183.
- ¹⁴⁰ LCVA, R – 756, Ap. 6, B. 555, L. 1 – 3.
- ¹⁴¹ LAFo istorija iš esmės dar netyrinėta. Trumpai apie jį užsimena savo straipsniuose S. Sužiedėlis ir savo monografijoje (Siekiai atkurti Lietuvos valstybingumą, p. 37 – 65) V. Brandišauskas.
- ¹⁴² To suartėjimo, tiesa, tuomet dar laikino, išraiška – 1938 m. pabaigoje – 1939 m. pradžioje Klaipėdoje veikusi antimetoninė Lietuvių aktyvistų sąjunga, leidusi „Bendro žygio“ laikraštį.
- ¹⁴³ Žr.: K. Škirpa, Sukilimas Lietuvos suverenumui atstatyti, Washington, 1973, p. 573; V. Brandišauskas, Min. veik., p. 39. Formaliai šis dokumentas buvo programos projektas, tačiau jo nuostata žydų atžvilgiu LAFas vadovavosi savo ideologinėje bei propagandinėje veikloje, ja buvo persunktos Lietuvoje platinamos LAFo proklamacijos, o Laikinoji vyriausybė buvo pradėjusi ją realizuoti savo praktinėje veikloje.
- ¹⁴⁴ Pasak Br. Railos, kai kurių atsišaukimų projektus rašė ir A. Maceina, A. Valiukėnas, pats K. Škirpa (Br. Raila, Iš paskendusio pasaulio, Čikaga, 1962, p. 297 – 298).
- ¹⁴⁵ Apie nacizmo ideologijos poveikį LAF programai žr.: L. Donskis, Antanas Maceina: doktrininis intelektualas XX amžiaus lietuvių kultūroje. – Tarp Karlailio ir Klaipėdos, Klaipėda, 1997. Apie LAF ir LV siekį gauti Lietuvai vokietijos satelito statusą žr.: Zenonas V. Rekašius, kodėl Lietuva 1941 m. netapo Trečiojo Reicho satelitu. – Akiračiai, 1999, Nr. 9.
- ¹⁴⁶ Lietuvių aktyvistų platformos metmenys, - Lietuvos Mokslų Akademijos bibliotekos rankraščių skyrius (toliau – MAB), F. 29 – 1287/I, L. 107 – 121.
- ¹⁴⁷ K. Škirpa, Sukilimas Lietuvos suverenumui atstatyti, Washington, 1973, p. 123.
- ¹⁴⁸ Lietuvai išlaisvinti nurodymai (kopija, vertimas į rusų kalbą), - LVOA, F. 3377, Ap. 58, B. 805, L. 3 – 21. Šio dokumento antižydiškų nuostatų autentiškumą patvirtina S. Sužiedėlio citata iš to paties dokumento lietuviškojo teksto, buvusio Edvardo Turausko archyve, kuris dabar saugomas Hooverio institute Stanforde (S. Sužiedėlis, Penkiasdešimčiai metų praėjus (...), p. 160).
- ¹⁴⁹ LVOA, F. 3377, Ap. 55, B. 50, L. 212; LCVA, R – 756, Ap. 6, B. 555, L. 4. Šis dokumentas su esminėmis spragomis buvo skelbtas dokumentų rinkinyje „Masinės žudynės Lietuvoje“, t. 1, p. 49 – 50.

¹⁵⁰ LCVA, F. 1398, Ap. 1, B. 1, L. 102 – 103.

¹⁵¹ Ten pat, L. 104.

¹⁵² Pasak Br. Railos, „dėl jos (brošiūros – L. T.) minčių buvo smulkiai tartasi ir susitarta su min. [istru] K. Škirpa bei kitais jo bendradarbiais. Ji turėjo išreikšti toli gražu ne mano vieno, bet daugelio mūsų anuometines pažiūras. Net nebuvo numatyta, kad brošiūros viršelyje bus dedama mano pavardė (...), kadangi čia buvau tik tų pažiūrų (LAFo vadovų – L. T.) formuluotojas ir stilistinis redaktorius” (Br. Raila, Iš paskendusio pasaulio, p. 299). Dėl įvairių priežasčių brošiūra nebuvo išspausdinta. Jos teksto kopijos yra išlikusios Lietuvos archyvuose bei rankraštynuose (LCVA, F. 1398, Ap. 1, B. 1; MAB, F. 9 – 3105, L. 10 – 48; LVOA, F. 3377, Ap. 48, B. 712, L. 35 – 125).

¹⁵³ Su Br. Railos idėja apie lietuvių tautos „išvalymą” susišaukia 1941 m. liepos 5 d. LAFo ir Laikinosios vyriausybės leisto dienraščio „[laisvę]” vedamasis straipsnis „Apvalyti lietuvių tautą nuo grybo” – žydų „burliukų rusų” ir „baudžiavinio palikimo ponijos su jos varšuvinais kolegomis bei atbėgėliais”.

¹⁵⁴ Daugiau kaip po 20 metų, rašydamas apie šios savo brošiūros rengimo aplinkybes, Br. Raila įžiūrėjo joje tik vieną „visai negerą” dalyką – nutylėjimą „mano ir daugelio kitų mūsų (LAFo vadovų – L. T.) minčių bei pažiūrų į Trečiojo Reicho imperialistines rytų politikos užmačias” (Iš paskendusio pasaulio, p. 299).

¹⁵⁵ Iš E. Turausko fondo, saugomo Hooverio institute (Stanfordo universitetas, JAV). Šio dokumento kopiją parūpino prof. Saulius Sužiedėlis, už ką jam esu dėkingas.

¹⁵⁶ P. Johnson, Žydų istorija, Vilnius, 1999, p. 687.

¹⁵⁷ Žr. 155 išnašą

¹⁵⁸ Ten pat

¹⁵⁹ Žr.: J. Brazaitis, Vienų vieni, V., 1990; K. Škirpa, Sukilimas Lietuvos suverenumui atstatyti, Washington, 1973; P. Narutis, Tautos sukilimas 1941 m. Lietuvos nepriklausomybei atstatyti, 1994; A. Damušis, Lithuania against Soviet and Nazi aggression, 1998. K. Škirpa tikrai vienoje vietoje, matyt, neapsižiūrėjęs perspausdindamas savo veikale „Lietuvai išlaisvinti nurodymus”, paliko frazę, jog vienas pagrindinių LAF uždavinių yra „su šaknimis išrauti” „žydiškąjį išnaudojimą” (p. 175).

¹⁶⁰ S. Sužiedėlis, Penkiasdešimčiai metų praėjus (...), p. 172.

¹⁶¹ K. Škirpa, Min. veik., p. 567 – 572.

¹⁶² Albino Gražiūno knygoje „Lietuva dviejų okupacijų replėse” (Vilnius, 1996) įdėtuose „Lietuvai išlaisvinti nurodymuose (p. 37 – 45) nėra punkto „Priversti bėgti iš Lietuvos žydus...”; Antano Martinionio parengtoje knygoje „Sukilimas. 1941 m. birželio 22 – 25 d.” (I dalis, Vilnius, 1994; II d., V., 1995) „kupiūruota” LAFo vado įgaliotinio Leono Prapuolenio kreipimasis „Viskas Lietuvai” ir „Lietuvos Laikinosios vyriausybės žodis į tautą” (plg. su : [laisvę, 1941. 06. 24, p. 1 ir 1941. 06. 25, p. 1).

¹⁶³ Lietuvių aktyvistų fronto programa, - Laisvės kovų archyvas, T. 11, Kaunas, 1994, p. 152 – 160.

¹⁶⁴ Mykolo Naujokaičio pasisakymas, - LKA, T. 15 (1995), p. 233.

¹⁶⁵ Bronio Railos pasisakymas, - Ten pat, p. 234 – 235. Br. Raila turi galvoje Eugenijaus Grunskio, Vandos Kašauskienės ir Henriko Šadžiaus parengtą, o Pasaulio lietuvių bendruomenės 1994 m. išleistą „Lietuvos kovų ir kančių serijos” I dokumentų tomą apie 1941 – 1953 m. Lietuvos gyventojų trėmimus (Lietuvos gyventojų trėmimai 1940 – 1941, 1944 – 1953 metais sovietinė valdžios dokumentuose). Ultrapatriotiniams JAV lietuviams pasirodė, jog dokumentų rinkinyje per mažai kančių, per mažas ir tremtinių skaičius. Todėl knyga buvo simboliškai sudėginta.

¹⁶⁶ Pilypo Naručio pareiškimas, - Ten pat, p. 236 – 237.

- ¹⁶⁷ Lietuvių aktyvistų fronto programa. Projektas (mašinėraštis, kopija), - LCVA, R – 1267, Ap. 1, B. 1, L. 15 – 19. Apie šį dokumentą pirmasis užsiminė savo straipsnyje V. Brandišauskas (Nacionalizmas rezistencinių organizacijų valstybės modelyje, - Akiračiai, 1995, Nr. 5, p. 4.)
- ¹⁶⁸ Generalkomisarui dr. von Rentelnui pasakyta įgaliotinio L. Prapuolenio kalba, - Išlaisvintas panevėžietis, 1941. 08. 16 (Nr. 8).
- ¹⁶⁹ 1941 m. Birželio sukilimas. Dokumentų rinkinys. V., 2000, p. 47.
- ¹⁷⁰ Ten pat, p. 96 – 97.
- ¹⁷¹ Ten pat, p. 139.
- ¹⁷² Ten pat, p. 148 – 149.
- ¹⁷³ K.Škirpa. Sukilimas Lietuvos suverenumui atstatyti, p. 117.
- ¹⁷⁴ J.Matulionis, Neramios dienos, Torontas, 1975, p. 97.
- ¹⁷⁵ K.Škirpa, Min. veik., p. 119.
- ¹⁷⁶ V.Seniūta, Paskutinis žydas Vilniaus žydų kvartale – Gete, Naujoji viltis, 1990, Nr. 23, p. 93 – 106.
- ¹⁷⁷ D. Levin, Trumpa žydų istorija Lietuvoje, p. 152; S. Atamukas, Lietuvos žydų kelias, p. 237 – 239.
- ¹⁷⁸ Masinės žudynės Lietuvoje, t. I, p. 49.
- ¹⁷⁹ Pokalbis su Saulium Sužiedėliu. 1941 metų sukilimo baltosios dėmės, - Akiračiai, 1991, Nr. 9, p. 6.
- ¹⁸⁰ Ten pat.
- ¹⁸¹ Metmenys LNP ruošiamo Pro memoria Reicho vadovybei Berlyne (1941 m. pabaiga) – LVOA, F. 3377, Ap. 58, B. 271, L.40 – 41 (šiam dokumente, be kita ko, rašoma: „Lietuvių tauta neturi simpatijų žydams, tačiau vykdomas žydų likvidavimas Lietuvos teritorijoje sukėlė lietuvių tautoje nustebimo ir pasibodėjimo jausmą (...) Lietuviai mano, kad dar iki šiolei neišmigravę Lietuvos žydai galėtų būti panaudoti kaip darbo jėga atstatymo darbams sugriautoje Gudijoje ir Rusijoje. Lietuviai mano, kad Lietuvą apleidžiančių žydų nuosavybė turėtų būti pavesta lietuvių tautos dispozicijon“).
- ¹⁸² Pokalbis su Leonidu Donskiu. Apie šandieninį antisemitizmą Lietuvoje, - Akiračiai, 1995, Nr. 6, p. 8.
- ¹⁸³ S. Sužiedėlis, Penkiasdešimčiai metų praėjus (...), p. 164; V. Brandišauskas, Lietuvių ir žydų santykiai (...), p. 61.
- ¹⁸⁴ Pokalbis su Saulium Sužiedėliu. 1941 metų sukilimo baltosios dėmės, - Akiračiai, 1991, Nr. 10, p. 9.
- ¹⁸⁵ A. Lieven, Pabaltijo revoliucija, Vilnius, 1995, p. 155 – 156.
- ¹⁸⁶ J. Matusėvičius, Taigi pamąstykime, - Voruta, 1996, Nr. 42. Plg. su: S. Atamukas, min. veik., p. 221.
- ¹⁸⁷ 1941. 06. 24 arkivyskupas savo dienorašty rašė: „Kaune esą labai daug areštuojama žydų (...) Rasta gana tiksli priemonė jiems rūšiuoti. Areštuojami pirmoje eilėje visi tie žydai, kurie prie bolševikų buvo įsibrovę į lietuviškas, seniau jiems uždaras, įstaigas“, - 1941 m. Birželio sukilimas. Dokumentų rinkinys. Sudarė V. Brandišauskas, V., 2000, p. 269.
- ¹⁸⁸ A. Štromas, Holokaustas. Žydų ir nežydų patirtis, - Krantai, 1990, lapkritis – gruodis, p. 21.
- ¹⁸⁹ E. Mendelsohn, The Jews of East Central Europe between the world wars, Indiana University Press, p. 239.
- ¹⁹⁰ L. Donskis, min. str.
- ¹⁹¹ Cituoju pagal: R. Stankevičius, Nykstančios atminties tuštumą užpildant, - Kultūros barai, 2000, Nr. 3, p. 78.
- ¹⁹² J.Šliūpas, Antisemitinė reikšmė, - Laisvoji mintis, 1939.07.15.
- ¹⁹³ M. Römeris, Dienoraštis, - Kultūros barai, 1991, Nr. 4, p. 74.
- ¹⁹⁴ Vyriausybės pareiškimas, - Lietuvos aidas, 1940. 06. 16; A. Merkio kalba per radiją, - Lietuvos aidas, 1940. 06. 17 (Nr. 282).
- ¹⁹⁵ L. Truska, Lietuva 1938 – 1953 metais, Kaunas, 1995, p. 57 ir 70.
- ¹⁹⁶ Kariuomenės vado gen. Vitkausko įsakymas, - Lietuvos aidas, 1940. 06. 16 (Nr. 281).

-
- ¹⁹⁷ Žr.: S.Dambrauskas, Konstitucinės Respublikos doktrina. – Atgimimas, 1991, Nr. 53 – 54, p. 11.
- ¹⁹⁸ Seimo prezidiumas prisistatė Respublikos prezidentui J.Paleckiui, - Lietuvos aidas, 1940. 06. 19; Savanorių delegacija pas respublikos Prezidentą, - Ten pat, 1940. 06. 20; Kariuomenės ir Šaulių vadovybė pas Respublikos Prezidentą, - Ten pat 1940. 06. 21.
- ¹⁹⁹ L.Truska, Lietuva 1938 – 1953 metais, p. 61 – 62.
- ²⁰⁰ Diplomatinė misijų šefai padarė vizitus Užsienio reikalų ministrui Prof. Krėvei Mickevičiui, Lietuvos aidas, 1940. 06. 22.
- ²⁰¹ Išsamiau apie tai: L.Truska, 1940 metų “Liaudies” seimo rinkimai, - Lituistica, 1995, Nr. 1 (21), p. 23 – 25.
- ²⁰² V.Adamkus, Likimo vardas Lietuva, V., 1999, p. 10.
- ²⁰³ Išsamiau apie tai: L.Truska, 1940 metų “Liaudies” seimo rinkimai, p. 17 – 18.
- ²⁰⁴ Ten pat, p. 31 – 37.
- ²⁰⁵ Ten pat.
- ²⁰⁶ A. Efremenko, Agrarnyje preobrazavaniya i načalo socialističeskogo stroitelstva v litovskoj derevne v 1940 – 1941 godach, Vilnius, 1972, p. 94.
- ²⁰⁷ V.Mykolaitis – Putinas, raštai, T.2, V., 1990, p. 9.
- ²⁰⁸ Žr. 1940 m. liepos 10 d. “Lietuvos aide” (p. 6) įdėtą parašų faksimilę. Ignas Šeinius “Raudonajame tvane” (V., 1990, p. 109 – 110) paleido versiją, jog tai buvęs sovietų falstifikatas: esą prie įėjimo buvo padėtas popieriaus lakštas, į kurį buvo prašome pasirašyti susirinkimo dalyviai, o “Lietuvos aide” tie parašai pateikti kaip inteligentijos pritarimo rinkiminei Lietuvos darbo liaudies sąjungos programai įrodymas. Versija labia abejotina, nes apie apgaulę niekada (nei voekiečių okupacijos metais, nei po karom išėivijoje) niekada neprabilo patys susirinkim e dalyvavę inteligentai. Neginčijama viena: niekas jų nevertė eiti į tą susirinkimą.
- ²⁰⁹ Žr.: Lietuvos Liaudies Seimas, V., 1985.
- ²¹⁰ V.Sidzikauskas, Lietuvos diplomatijos paraštėje, V., 1994, p. 185 – 186.
- ²¹¹ Nauji skulptoriaus Vyt.Kašubos darbai, - Tarybų Lietuva, 1940. 10. 06.
- ²¹² A.Verksnys, mano gyvenimas – liudininkas, V., 1992, p. 112 – 113.
- ²¹³ B.Raila, Kodėl antraip? – V., 1991, p. 214.
- ²¹⁴ J.Brazaitis, Rezistencija 14 metų fone, - Į laisvę, 1956, Nr. 11, p. 21.
- ²¹⁵ N.Berdiajev, Krikščionybė ir antisemitizmas, - Šiaurės Atėnai, 1990, Nr. 27, p. 1.
- ²¹⁶ Žr. “Lietuvai išlaisvinti nurodymus” (Priedas Nr. 9).
- ²¹⁷ V.Brizgys, Gyvenimo keliai, V., 1993, p. 103.
- ²¹⁸ Geležinis vilkas, V., 1965, p. 85, Vis dėlto kelis tūkstančius lietuvių – žemesniųjų grandžių sovietų pareigūnų, komunistų, komjaunuolių – partizanai nužudė.